

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA SOCIOLOGIJU

DIPLOMSKI RAD

Odnos grada prema industrijskoj baštini.
Studija slučaja bivše tvornice Rog u Ljubljani i
Paromlina u Zagrebu

Mentorica: Dr. sc. Jana Šarinić

Studentica: Katarina Šolčić

Zagreb, rujan 2016.

SADRŽAJ

Sažetak

Abstract

1. Uvod.....	1
2. Industrijska baština: Nastanak i važnost za grad.....	2
3. Kreativni grad.....	4
3.1. Uloga kulture u kreativnom gradu.....	5
3.2. Kulturne i kreativne industrije.....	5
3.3. Važnost objekata industrijske baštine u kreativnom gradu.....	6
4. Revitalizacija industrijske baštine.....	7
4.1. Uloga kreativne industrije u revitalizaciji industrijske baštine.....	8
4.2. Potencijalne opasnosti revitalizacije industrijske baštine.....	9
4.3. Akteri u revitalizaciji industrijske baštine.....	10
4.4. Participacija građana u revitalizaciji industrijske baštine.....	11
5. Turistički potencijali industrijske baštine.....	14
6. Odnos prema industrijskoj baštini u praksi.....	14
6.1. Slučaj bivše tvornice Rog u Ljubljani.....	15
6.1.1. Sadašnje stanje: Autonomni kulturni centar.....	16
6.1.2. Planovi Grada Ljubljane za razvoj bivše tvornice Rog.....	18
6.1.3. <i>Second Chance</i> projekt.....	19
6.1.3.1. <i>RogLab</i> : „Tvornica koja proizvodi samu sebe“.....	21
6.2. Paromlin u kontekstu zagrebačke industrijske baštine.....	22
6.2.1. Sadašnje stanje: „Nepodnošljiva lakoća propadanja“.....	25

6.2.2. Gradski planovi i izgledi za budućnost Paromlina.....	27
6.2.2.1. „Paromlin 2013“.....	29
7. Potencijal industrijske baštine za razvoj grada.....	31
7.1. Metodologija istraživanja.....	31
7.2. Ciljevi istraživanja.....	32
7.3. Izazovi istraživanja.....	33
7.4. Rezultati istraživanja.....	33
7.4.1. Industrijska baština kao dio identiteta grada.....	33
7.4.1.1. Korištenje objekata industrijske baštine.....	35
7.4.1.2. Primjeri dobre prakse.....	36
7.4.1.3. Važnost kulture u revitalizaciji objekata industrijske baštine.....	37
7.4.2. <i>Bottom-up</i> kulturno planiranje.....	39
7.4.3. Odnos prema industrijskoj baštini u praksi.....	40
7.4.3.1. Bivša tvornica Rog u Ljubljani.....	40
7.4.3.2. Paromlin u Zagrebu.....	43
8. Rasprava.....	46
9. Zaključak.....	48
10. Literatura.....	51
10.1. Internetski izvori.....	54
11. Prilozi.....	56
11.1. Tablice.....	55
11.2. Intervju.....	60
11.3. Karta Ljubljane.....	95

11.4.	Slike.....	96
-------	------------	----

Sažetak

Industrijska baština dio je urbanog prostora. Prestankom njihove primarne funkcije, objekti industrijske arhitekture dobivaju nova značenja. Industrijska baština čini dio vizualnog identiteta grada, ali njezina važnost je i simbolička. Revitalizacijom takvih objekata može se sačuvati dio gradskog povijesnog identiteta i društvenog sjećanja. Objekti industrijske baštine su potencijali za razvoj industrijskog i kulturnog turizma te se nameću kao pogodni prostori za razvoj kulturnih i kreativnih industrija.

U ovom radu analizirani su različiti aspekti odnosa grada prema industrijskoj baštini kao i njezini potencijali za razvoj grada. Ukratko je prikazano definiranje i propisani način odnosa prema konkretnim slučajevima bivše tvornice Rog u Ljubljani i Paromlina u Zagrebu, njihovo sadašnje stanje te izgledi za budućnost kroz pregled strategija razvoja dvaju gradova. Istraživanje je provedeno u Ljubljani i Zagrebu. Korištena metoda istraživanja je polustrukturirani intervju s mogućnošću slobodnih odgovora. Intervju je proveden s 13 sugovornika, 5 iz Ljubljane i 8 iz Zagreba. Sugovornici su stručnjaci iz područja sociologije, etnologije i kulturne antropologije, arhitekture, povijesti umjetnosti i teorije dizajna i urbane geografije. Osim toga, intervjui su provedeni s voditeljicom *Roglab-a* u Ljubljani, predstavnicom Odjela za kulturu grada Ljubljane, direktorom Muzeja i galerija Ljubljane te s predstavnicom stranke Za grad u Zagrebu.

Rezultati istraživanja pokazali su kako se industrijska baština može smatrati dijelom identiteta grada te je njezinu revitalizaciju potrebno promišljati kroz ideju kulturne i javne namjene. Zbog nedostatka sredstava na gradskim i državnim razinama iznimno je važno promišljati kako razviti kulturne sadržaje u prostorima industrijske baštine koji će biti samoodrživi.

Ključne riječi: industrijska baština, identitet grada, revitalizacija, kreativne industrije, kreativni grad

Abstract

Industrial heritage is a part of the urban space. With the end of its primary functions, industrial architecture is getting new meanings. Industrial heritage is a part of the visual identity of the city, but its importance is also symbolic. With the revitalization of these locations part of the city's historical identity and social memory can be preserved. Industrial heritage is a potential for the development of industrial and cultural tourism, and represents suitable locations for the development of cultural and creative industries.

In this paper, different aspects of the relationship of the city towards the industrial heritage, as well as its potential for development of the city are examined. We have briefly shown the definition and prescribed ways of treating the specific cases of the former factory Rog in Ljubljana and Paromlin in Zagreb, their current state and prospects for the future through an overview of the strategies for the development of the two cities. The research was conducted in Ljubljana and Zagreb. Used method of the research is a semi-structured interview with the possibility of free answers. The interview was conducted with 13 respondents, 5 in Ljubljana and 8 in Zagreb. The respondents are experts in the fields of sociology, ethnology and cultural anthropology, architecture, art history and theory of design and urban geography. In addition, interviews were conducted with the head of Roglab in Ljubljana, the representative of the Department of Culture of the City of Ljubljana, director of the Museums and Galleries of Ljubljana and the representative of the party „Za grad“ in Zagreb.

The results of the research have shown that the industrial heritage can be considered as a part of the identity of the city and its revitalization should be carried out with the idea of the cultural and public purpose. Due to lack of funds on the city and state levels it's extremely important to think how to develop cultural content in the locations of industrial heritage that will be self-sustaining.

Keywords: industrial heritage, identity of the city, revitalization, creative industry, creative city

1. Uvod

Kada razmišljamo o istraživanju grada kao cjeline, ali i njegovih različitih dijelova, moramo krenuti od specifičnog pristupa urbanom prostoru koji podrazumijeva obraćanje posebne pozornosti na simbolički, kulturni i povijesni značaj grada za njegove stanovnike. To je pristup koji spaja povijesnu, društvenu i prostornu dimenziju grada (Šarinić J., Čaldarović, O., 2015.:34). Nužno je u obzir uzeti sve aspekte i odnose koje urbani prostor obuhvaća kako bismo ga mogli shvatiti kao kompleksni sustav fizičkih i društvenih mreža. „Prostor kao takav možda i jest prvobitno dan, ali organizacija i značenje prostora jest proizvod društvene interpretacije, transformacije i iskustva“ (Soja, E.W., 2003.:80). „Izgled gradova rijetko je posljedica „sretnih slučajnosti“, oni čine akumulaciju dokaza o željama, potrebama i djelovanjima društava koja žive u njima kroz desetljeća i stoljeća“ (Chapman, D. W., Larkham, P. J., 1994:12).

Upravo u ovakvom shvaćanju prostora, kao društvenog proizvoda, pronalazimo važnost bavljenja i arhitekturom industrije kao dijelom urbanog prostora koji nije samo dio grada u fizičkom smislu, već je i društveno oblikovan kroz ljudske društvene razmjene, sjećanja, predodžbe i svakodnevno korištenje materijalnog okruženja (Low, S. M., 2006.:92). „Odnos grada prema arhitekturi industrije potrebno je promatrati u kontekstu složenosti urbanog prostora i na temelju pretpostavke da su svi urbani prostori simbolička refleksija vrijednosti, društvenog ponašanja i pojedinačnog djelovanja ljudi, koji označuju određenu lokaciju u danom vremenu“ (Uršič, M., 2012.:14). Ako prihvatimo shvaćanje arhitekture industrije kao prostora stvaranja i prerađivanja kroz mreže koje uključuju ljude, prakse, jezike i reprezentacije, onda ih, kao i druge prostore, možemo poimati kao nešto što neprestano nastaje, što je u tijeku i što je neizbježno upleteno u odnose moći (Hubbard, P., 2008.). „Takvi urbani prostori predstavljaju kumulativne krajolike, vertikalno kroz vrijeme i horizontalno kroz društvene, ekonomske i kulturne zajednice. Značenja koja su pripisana takvim urbanim prostorima nisu statična, stalna interakcija između prošlosti i sadašnjosti dopušta tim poznatim elementima urbanog prostora da dobiju novo društveno i ekonomsko značenje“ (Chan, R., 2011.:17). Atraktivnost fizičke, društvene i kulturne infrastrukture jest od strategijskog značenja za gradove i njihov razvoj. „Bivši industrijski prostori locirani u centru grada ne predstavljaju samo potencijalna mjesta izgradnje za investitore već

moгу uključivati različite elemente kulturne infrastrukture koji mogu pomoći gradu da poboljša svoju stratešku poziciju“ (Uršič, M., 2012.:2).

Posebno važni industrijski lokaliteti jesu oni koji predstavljaju industrijsku baštinu. Industrijska baština kompleksna je, kako po svojem materijalnom naslijeđu, tako i po svojoj društveno-povijesnoj vrijednosti. Ona je nastala pod neposrednim utjecajem gospodarskih, političkih i društvenih situacija. „Industrijalizacija je dodatno preoblikovala i uspostavila nove društvene odnose. Stoga se pitanjem industrijske baštine trebaju baviti stručnjaci relevantnih područja (istraživači tehnološkog i tehničkog razvoja, razvoja arhitekture, društvenih i povijesnih znanosti)“ (Ifko, S., 2011.:31).

Industrijska baština predstavlja dio identiteta gradova, stoga je važno osvijestiti potrebu za njezinim očuvanjem, te njezin razvojni potencijal u obliku kulturnog turizma, ali i potencijal za ukupni razvoj grada. Ovaj će rad pokušati odgovoriti na pitanje što to industrijska baština uopće jest, ima li mjesto u suvremenom urbanom prostoru i koje je njezino značenje za razvoj grada. Odnos grada prema industrijskoj baštini predstaviti će se na dva konkretna primjera, bivše tvornice Rog u Ljubljani i Paromlina u Zagrebu. Odnos grada prema industrijskoj baštini i njezina konzervacija i revitalizacija, pitanja su kojima je važno pristupiti interdisciplinarno kako bi se dobili cjeloviti odgovori na koji način očuvati ovaj važan dio fizičkog i simboličkog identiteta grada te iskoristiti izniman potencijal koji industrijska baština ima.

2. Industrijska baština: Nastanak i važnost za grad

„Prostor je društven, društveno produciran i društveno se reproducira. Prema tome, on ne može biti odvojen od značajnih društvenih objekata koji postoje u određenom društvu i od karakterističnih načina na koje su ti objekti međusobno povezani. Prostorno ne može biti odvojeno od društvenog. Prostor ne može biti samo prostor, postoje različiti prostori, prostorni odnosi i prostornosti“ (Urry, J., 1995.:66). Svaka intervencija u prostor posljedica je specifičnih potreba, zahtjeva i ideja. Objekti u pravilu nastaju radi razvojnih zahtjeva - neki radi zadovoljenja osnovnih stambenih potreba, drugi zbog želje za oplemenjivanjem prostora, zabave, itd. Svaki objekt u gradu priča priču o uvjetima svoga nastanka. Oni čine dio naše povijesti, stoga su dio mozaika modernosti kakvu poznajemo i živimo danas (Ifko, S., 2011.:31).

Industrija općenito može se definirati kao osobit gospodarski sektor s nekoliko posebnih obilježja. To su: strojna proizvodnja; uporaba energija koje su i same strojno proizvedene; organizacija proizvodnje po tvorničkom predlošku; standardiziranost proizvodnih postupaka i uvjeta; tipiziranost proizvoda; anonimnost korisničkog lika te intencija da se brojnost proizvoda izgubi u značenjskom okviru složenice masovna proizvodnja. Tri su važne odrednice industrije: tvornički sklop; masovna proizvodnja i strukturno homogeniziranje tehničkih praksi i sklopova nužnih u ekspanziji (Rogić, I., 2000.:37-38). Upravo su pojmovi kao što je tipiziranost, standardiziranost i masovna proizvodnja, pojmovi koji karakteriziraju industrijsku proizvodnju, oni koji mogu karakterizirati i industrijsku arhitekturu. Industrijska arhitektura nastaje u kontekstu u kojem je funkcionalnost na prvom mjestu te je cilj zadovoljiti isključivo fizičke potrebe smještanja industrijske proizvodnje. „U industrijskom gradu mijenjaju se urbane forme, industrijska infrastruktura postaje okosna crta tog novog urbanog oblika. Mijenja se funkcionalna zbilja grada sukladno potrebama industrije“ (Rogić, I., 2000.:97-100). Upravo su te tipične industrijske forme danas kandidati za konzervaciju, revitalizaciju i preuzimanje novih uloga i značenja u urbanom prostoru.

Na cijelom svijetu postoje područja, strukture, kompleksi, gradovi i krajolici koji svjedoče o ljudskoj aktivnosti i industrijskoj proizvodnji. Na mnogim mjestima, takva baština još uvijek se koristi dok na drugima nudi arheološke dokaze o prošlim aktivnostima i tehnologijama. Osim materijalne baštine povezane s industrijskom tehnologijom i procesima, arhitekturom i prostornim planovima, ona uključuje i mnoge nematerijalne dimenzije utjelovljene u vještinama, sjećanjima i društvenom životu radnika i njihovih zajednica. Međunarodno vijeće za spomenike i lokalitete (ICOMOS) industrijsku baštinu definira kao skup lokaliteta, struktura, kompleksa, područja i krajolika, povezanih strojeva, objekata i dokumenata koji pružaju dokaze o prošlim ili postojećim industrijskim procesima proizvodnje, ekstrakciji sirovina, njihovom pretvaranju u proizvode i povezane energetske i transportne infrastrukture. Osim definicije, ICOMOS postavlja i nekoliko načela po kojima bi se trebalo odnositi prema industrijskoj baštini: (1) Istraživanje i dokumentiranje lokaliteta i struktura industrijske baštine mora uzeti u obzir njezine povijesne, tehnološke i socio-ekonomske dimenzije kako bi se postavio integrirani temelj za njezinu konzervaciju i upravljanje; (2) Mjere zaštite trebale bi se odnositi na zgrade i njihov sadržaj jer je cjelovitost posebno važna za značajnost struktura i lokaliteta industrijske baštine; (3) Ispravno originalno ili

alternativno i prilagođeno korištenje jest najčešći i najodrživiji način očuvanja lokaliteta i struktura industrijske baštine (*Joint ICOMOS – TICCIH Principles for the Conservation of Industrial Heritage Sites, Structures, Areas and Landscapes*, 2011.).

„Prostor postaje mjesto dobivanjem značenja kroz ljudsko djelovanje, iskustva i sjećanja“ (Casey, E. S., 1996.:14). Objekti industrijske baštine mjesta su ispunjena značenjima, ali i mjesta koja su spremna za stvaranje novih značenja. Zato je vrlo važno da ih ne shvaćamo samo kao fizički prostor, već da shvaćamo i njihovo značenje za lokalnu zajednicu i šire društvo. Revitalizaciji takvih objekata trebali bi pristupiti uvažavajući obje perspektive. Mjesto nije jednoznačno: ono može biti fizičko, ali i kulturno, povijesno i društveno (Casey, E. S., 1996.:31). Očuvanje industrijske baštine povezano je s aspektom fizičkog okoliša koji se uzima kao predstavnik neke lokacije. Nije važno samo to što je objekt povijesan, već on predstavlja mjesto i njegovo rušenje ili značajna promjena predstavljala bi prijetnju mjestu kao takvom (Urry, J., 1995.:156). Uzimajući u obzir materijalnost, možemo objasniti način na koji se mjesto mijenja ili ne mijenja u smislu osobnosti ili tradicije u usporedbi s drugim gradovima. Umjetni elementi koji se akumuliraju tijekom vremena na određenim mjestima pokazuju koliko se mjesta međusobno razlikuju, čak i pod zajedničkim uvjetima industrijalizacije (Moloth, H., 2013.:73). Upravo tu ulogu danas imaju i objekti industrijske baštine. „Uslijed globalizacije i pojave moderne arhitekture javlja se želja za lokalnom posebnosti, a reprezentacija povijesti i kulture nekog područja postaje važna za privlačenje novih turista, zaposlenika, menadžera, itd.“ (Urry, J., 1995.:154).

3. Kreativni grad

„Kreativni gradovi postali su nova paradigma razvoja grada koja predstavlja gostoljubiv i grad poželjan za život, grad u kojem se kultura razvija, kulturni događaji su zabavni i poučni, a kulturna kulturna infrastruktura privlači turiste“ (Kunzmann, K.R., 2013.:7). Kreativni grad čine mjesta na kojima se može sastati kritična masa poduzetnika, intelektualaca, umjetnika, administratora, studenata i drugih kako bi djelovali u otvorenom, kozmopolitskom kontekstu i kako bi zajedno stvarali nove ideje, proizvode, usluge i institucije koje bi za posljedicu imale ekonomski uspjeh (Landry, C., 2000.:133). „Mnogi su razlozi koji kreativni grad čine savršenim konceptom za one koji žele promovirati svoj grad kao atraktivno, kompetitivno mjesto za život u post-industrijskoj eri“ (Kunzmann, K.R., 2013.:19).

3.1. Uloga kulture u kreativnom gradu

Moderno razumijevanje kulture predstavlja ju kao skup različitih djelatnosti, od načina svakodnevnog života kao što su kultura stanovanja ili prehrana, do tradicionalno poimanih umjetnosti poput likovnosti, književnosti, kazališta, glazbe, filma, itd. Takvo poimanje kulture inzistira na višestrukim učincima koje kulturna proizvodnja ima, ona omogućuje individualizaciju i poštovanje razlika, ali i pridonosi socijalnoj koheziji (Zlatar, A., 2008.:150). Svaka pojedina komponenta ovakvog razumijevanja kulture ima svoje mjesto u kreativnom gradu. U kontekstu grada, kulturu možemo shvaćati i kao skup arhitektonskih tema. U tom smislu, kultura ima vodeću ulogu u urbanim strategijama razvoja koje se temelje na povijesnom očuvanju lokalne baština. Rast kulturne potrošnje (umjetnost, hrana, moda, glazba, turizam) i industrija koje su s njom povezane potiču gradsku simboličku ekonomiju, proizvode simbole i prostore (Zukin, S., 1995.:1-2). „U proizvodnji prostora estetski ideali, kulturno značenje i teme ukorporirani su u izgled i osjećaj zgrada, ulica i parkova, dok u proizvodnji simbola apstraktnije kulturne prezentacije utječu na to kako se neki prostori unutar gradova trebaju i tko ih treba koristiti“ (Lin, J., Mele, C., 2012.:349). „Kultura je povezana s kapitalom i identitetom grada. Kulturne institucije uspostavljaju kompetitivnu prednost pred drugim gradovima i privlače nova ulaganja i korporativne elite. Kao i svaki drugi proizvod, kulturni krajolik može generirati druge proizvode“ (Zukin, S., 1995.:12). U uvjetima u kojima globalni kontekst ima važnu ulogu u budućnosti grada, kultura postaje iznimno važan faktor u prijelazu iz moderne u post-modernu fazu urbanog razvoja. Gradovi postaju svjesni da kultura (u svakom smislu te riječi) pruža različitost i posebnost u odnosu na druge gradove, ona povećava opću kvalitetu života u gradu (Uršič, M., 2013.:32).

3.2. Kulturne i kreativne industrije

Neke od najznačajnijih promjena u planiranju gradova bile su posljedica transformacije od pred-industrijske u industrijsku fazu ekonomije u kasnom 19. stoljeću, a zatim u post-industrijsku fazu u kasnim 80-im i 90-im godinama 20. stoljeća. One su stavile pojam razvoja u društveno područje i predstavile novi fenomen transformiranja gradova, a to su kreativne industrije (Gligorijević, Ž., 2007.:19). Koncem 20. i početkom 21. stoljeća, interakcija kulture i (tehnološke) kreativnosti postaje neizbježna i rezultira jakim dinamičnim nabojima koji povezuju kulturu i ekonomiju i mijenjaju

karakter suvremenog kapitalizma i suvremenih kultura. Kulturne/kreativne industrije obuhvaćaju proizvodnju kulturnih dobara (film, video, knjige i ostali proizvodi izdavačke djelatnosti, glazbeni proizvodi, itd.), novih informacija i znanja koji se reproduciraju korištenjem novih (komunikacijskih) tehnologija (Švob-Đokić, N., 2008.:57-58). Kreativne industrije ključni su pokretači ekonomije znanja i industrije usluga (Hartley, J., 2005.:2). Gradovi su ključna mjesta za razvoj kreativnih industrija jer su izvorište kreativnih proizvodnji ljudski resursi, a gradovi su tehnološka čvorišta, osobito središta širenja i razvoja informatičkih tehnologija, ali i optimalna tržišta za proizvode kreativnih industrija (Švob-Đokić, N., 2008.:67).

Znanje i kreativnost često se opisuju kao sirovi materijali ekonomskog razvoja. Prema tome, kreativne industrije imaju značajan potencijal za stvaranje novih poslova. Osim toga, kreativnost je i način promicanja kulturne različitosti i demokratskog pristupa kulturi (Hubbard, P., 2006.:210). Zajedničko širenje tehnoloških inovacija i aktivnosti kreativnog sadržaja sve više postaje pokretač ekonomskog razvoja (Florida, R., 2002.:44). Da bi se razvili, gradovi moraju privlačiti i zadržavati kreativne pojedince (Hubbard, P., 2006.:213). „Rast kreativne ekonomije promijenio je pravila ekonomskog razvoja. U gradovima je potrebno podupirati kreativnost u svim njezinim oblicima, potrebno je izgraditi zajednicu koja će privući kreativne pojedince“ (Florida, R., 2002.:283). Florida nam nudi ideju urbanih prostora „po mjeri čovjeka“ koji će istovremeno biti i ekonomski održivi. U ovakvom gradu kreativni rad postaje dio kreativne ekonomije, to je grad otvoren različitostima te razvoju aktivnosti i prostora koje će njegovi stanovnici željeti i koristiti. To je ideja stvaranja prave kreativne zajednice koja je otvorena različitim ljudima (Florida, R., 2002). „Razvoj demokracije i zamisao o participaciji u razvoju grada, a posebno kroz prizmu kulturnih i kreativnih industrija, danas stvara platforme za nove pristupe u poimanju identiteta grada“ (Vukić, F., 2013.:7).

3.3. Važnost objekata industrijske baštine u kreativnom gradu

„Kroz nekoliko stotina godina, vizualne reprezentacije gradova prikazuju urbani rast. Slike, od ranih karata do razglednica, ne predstavljaju samo stvarne prostore gradova, već čine imaginativne rekonstrukcije gradske monumentalnosti. Zgrade, parkovi i ulice postali su najvažnije gradske vizualne reprezentacije, a povijesno očuvanje vrlo je važno u toj reprezentaciji. Očuvanje starih zgrada i manjih dijelova

grada predstavlja dio gradske vidljive prošlosti“ (Zukin, S., 1995.:15-17). „U potrazi za pogodnim lokacijama za kulturne i kreativne aktivnosti, zapuštene tvornice, skladišta i napuštena industrijska područja ugrađena u urbani krajolik postaju poželjni objekti za kreativne mlade poduzetnike. Takvi objekti uglavnom imaju određeni čar, karakter i profil. Često zaštićeni kao industrijska baština, imaju drugačiji identitet i privlačnost za arhitekte, umjetnike, glazbenike i kreativne poduzetnike“ (Kunzmann, K.R., 2013.:17). Istraživanja kreativnog sektora naglašavaju važnost mjesta bogatog karaktera za kreativne aktivnosti kao komponente u razvoju kreativne industrije grada ili regije (Chan, R., 2011.:2).

4. Revitalizacija industrijske baštine

Urbana forma može biti interpretirana kao akumulirana prošlost na koju gledamo kroz uvjete sadašnjosti. Urbani krajolici predstavljaju skup kolektivnog sjećanja koje je dio pojedinačnog iskustva (Gandy, M., 2013.:58). Materijalna kultura često je povezana s fizičkim krajolikom. Takvi krajolici izvori su informacija o sadašnjoj i prošloj kulturi i aktivnostima ljudi. Gradovi nikad nisu statični, mijenjaju se kroz vrijeme, upijaju i reflektiraju utjecaje novih građana i posjetitelja. Oni su fascinantni zapis lokalnog stila života i kulture, regionalne posebnosti. Prepoznavanje jedinstvenih karakteristika određene zgrade, područja ili grada, ključno je za održivi razvoj i održivu privlačnost (Dupagne, A., Dumont, E., 2006.:24). Različiti aspekti razvoja prijete degradacijom i uništavanjem baštine i njezinih vrijednosti. Potrebno je očuvati taj krhki, iznimno važan i neobnovljiv resurs za dobrobit sadašnjih i budućih generacija. Baština je važna za identitet, kao mjesto povijesnog, kulturnog i društvenog sjećanja. Njezino očuvanje kroz autentičnost i cjelovitost predstavlja iznimno važan aspekt procesa razvoja (*The Paris Declaration On heritage as a driver of development*, 2011.). Ako je promjena neizbježna, onda se mora događati i kontrolirati na način da bi se spriječilo nasilno nestajanje i kako bi se očuvao maksimalno mogući kontinuitet s prošlošću (Chapman, D. W., Larkham, P. J., 1994:59). Procesi regeneracije i revitalizacije uključuju društvenu, ekonomsku, arhitektonsku i ekološku obnovu napuštenih urbanih područja (Uršič, M., 2013.:33). „Kada se radi o bilo kojoj vrsti urbane regeneracije i promjena, iz sociološke perspektive, najzanimljivija područja predstavljaju uloga lokalne zajednice u planiranju grada, koncept društvenog uključivanja, oblici povjerenja i društvenih mreža, veza između „društvenog sjećanja“ i davanja novog značenja urbanom krajoliku, kao i

proces gentifikacije“ (Mišetić, A., Ursić, S. 2010:4). Sva su ova pitanja jednako tako važna i u promišljanju revitalizacije industrijske baštine.

4.1. Uloga kreativne industrije u revitalizaciji industrijske baštine

Kreativna kultura ima važan utjecaj na ljudski kapital i kulturne resurse, generira ekonomski razvoj u slabije razvijenim regijama, stvara živa javna mjesta, osnažuje odnose u zajednici i čini ta područja poželjnijima za život (Chan, R., 2011.:12). Kroz korištenje industrijske baštine umjetnici povećavaju vrijednost postojećih prostora, iskorištavaju zajedničke osobine industrijskih zgrada kao što su veliki prozori, veliki i visoki katovi otvorenog plana, teretna dizala, itd. Osim toga, umjetnici i kreativni profesionalci često mogu koristiti takve prostore uz minimalne utjecaje na njihov arhitektonski integritet (Chan, R., 2011.:20). Takav odnos prema objektima industrijske baštine iznimno je važan za njihovo očuvanje, ali postojanje kreativnih aktivnosti u takvim prostorima nije pozitivno samo za njihovo fizičko očuvanje i revitalizaciju. Kreativna industrija daje novo značenje ne samo zgradama, već i lokalnoj zajednici. Upravo to revitalizaciju industrijske baštine čini iznimno važnom za razvoj grada. Iako umjetnike i kreativne zajednice prvotno privlači dostupnost ili pristupačnost i fleksibilnost, proces življenja i rada u takvim prostorima inkorporira fizičku okolinu u društveni krajolik korisnika. Industrijska baština postaje mjesto umjetničke aktivnosti i kreativne proizvodnje, njezina vrijednost postaje simbolička (Chan, R. 2011.:17). Na taj način industrijska baština ponovno postaje dio života grada, ne zapušteni već živi prostor okupljanja, stvaranja i razvoja. „Skrivena gibanja struja, sila, povijesti i kulture postaju temelj jasnih ideja, kreativne poveznice starog i novog, prošlosti i sadašnjosti“ (Dešman, M., 2011.:7). Potrebno je istaknuti kako se korištenje objekata industrijske baštine u kontekstu kreativne industrije mora voditi prema nekim načelima zaštite. Svaki način korištenja sa sobom nosi određeni odnos prema indstrijskoj baštini kao što je to prikazano u Tablici 1. Cilj ovakvog odnosa jest održivi razvoj kreativne industrije u objektima industrijske baštine, ali i u gradu općenito.

Tablica 1. Potencijalne strategije očuvanja i strategije korištenja za kreativnu industriju (Chan, R., 2011)

FIZIČKE INTERVENCIJE	STRATEGIJE OČUVANJA	STRATEGIJE KORIŠTENJA ZA KREATIVNU INDUSTRIJU
Očuvanje	Kontinuirano korištenje zgrade, lokaliteta ili krajolika.	Kontinuirani rad/proizvodnja u prostorima industrijskih zgrada.
Revitalizacija	Financiranje projekata za ponovno korištenje zgrade. Nove svrhe i projekti.	Novo korištenje povijesnog prostora. Postepeno poboljšavanje zgrade, iskorištavanje postojeće infrastrukture.
Obnova	Obnova lokaliteta prema vremenu izgradnje na povijesno odgovarajući način.	Korištenje u originalne svrhe (npr. mala pivovara u prostoru bivše pivovare).
Rekreacija	Dodavanje novog dizajna ili potpuno nova izgradnja.	Dizajnerske/arhitektonske tvrtke koje dizajniraju novu arhitekturu.

Važno pitanje koje se nameće uslijed procesa revitalizacije jest stvaranje odgovarajućeg odnosa između ekonomije, razvoja kreativnih industrija, zaštite industrijske baštine i očuvanja postojeće socio-kulturne heterogene orijentacije područja. „Važno je na odgovarajući način balansirati sve ove dijelove tako da gradu, lokalnoj zajednici, kulturnim, umjetničkim i drugim kreativnim grupama na određenom području omoguće održivi oblik razvoja“ (Uršić, M., 2012.:3).

4.2. Potencijalne opasnosti revitalizacije industrijske baštine

„Iako su revitalizacijski projekti često izrađeni na način da naglašavaju društvenu funkciju novog prostora s ciljem opravdanja njihove potrebe općoj javnosti, njihova primarna funkcija jest generiranje profita“ (Mišetić, A., Uršić, S. 2010:5). Tijekom procesa zaštite i renovacije fizičkog krajolika i očuvanja materijalne kulturne vrijednosti u obliku industrijske arhitekture koja privlači javnost, važni dijelovi, povijesne zgrade i ulice mogu izgubiti dio svoje nematerijalne kulturne vrijednosti u smislu tradicionalnih usluga, lokalne populacije i njezinih navika, znanja, sjećanja mjesta, itd. (Uršić, M., 2012.:2). „Uzimajući u obzir samo materijalne značajke industrijske baštine, zanemaruje se važnost nematerijalnih kulturnih resursa. Takva orijentacija prenamijene, koja se temelji na *top-down* pristupu planiranju, smanjuje raznolikost kulturnih elemenata koji su se akumulirali na određenoj lokaciji kroz duži period vremena.

Posljedica takvog odnosa jest prostorna segregacija, i određeni oblici zoniranja i gentrifikacije“ (Uršić, M., 2012.:10-11).

„Promjena bilo kojeg dijela grada ima utjecaj na percepciju grada kao cjeline, kao i na promjenu manjih elemenata“ (Čaldarović, O., Šarinić, J., 2008.:374). Umjetnici i kreativni radnici često gravitiraju prema neiskorištenim urbanim područjima i revitaliziraju ih kroz vrijeme, susjedstva postaju atraktivna. Dolazi do doseljenja stanovnika višeg socio-ekonomskog statusa što povećava potražnju za stambenim prostorima i povisuje im cijenu. Posljedica jest to da si stanovnici koji su započeli pozitivne promjene više ne mogu priuštiti živjeti u tom dijelu grada (Zukin, S., 1982). „S promjenom fizičke okoline i novim pravilima nastaje novi životni stil, dolaze novi ljudi, novi dućani, novi uvjeti i sadržaji koji se smještaju u novi fizički okvir“ (Čaldarović, O., Šarinić, J., 2008.:374).

„Ulaganje u urbanu regeneraciju osjetljivo je područje u kojem je važno razumjeti način na koji se prostor koristi i važnost koju on ima za stanovnike“ (Mišetić, A., Uršić, S. 2010.:5). Revitalizacija industrijske baštine za posljedicu ima različite promjene, Dumont i Dupagne (2006) daju nam pregled potencijalnih pozitivnih i negativnih efekata koje revitalizacija takvih objekata može uzrokovati (vidi prilog 1).

4.3. Akteri u revitalizaciji industrijske baštine

„Javni urbani prostori imaju brojne odlike i obilježja, a jedna od njih je percepcija javnih prostora kroz koju se očituje način na koji javnost doživljava sam prostor i promjene ili poremećaje u njemu. Navika vezivanja uz prostore traži vezivanje za prošle slike, pa se svaka inovacija sporo prihvaća, odnosno traži svoje vrijeme za adaptaciju“ (Svirčić Gotovac, A., Zlatar, J. 2008.:59). „Proces odlučivanja na urbanoj razini uključuje suočavanje različitih društvenih interesa i želja, kao i povezanih strategija razvoja. Važno je shvaćati javne prostore kao mjesta kroz koja se stvaraju različiti društveni identiteti“ (Mišetić, A., Uršić, S. 2010.:3). Procesima urbane stvarnosti upravljaju akteri, neki upravljaju dok se drugi opiru i osporavaju. Urbana stvarnost jest konfliktna stvarnost. Akteri mogu biti pojedinci ili grupe koje zauzimaju položaj u društvu i društvenim pokretima, koje brane interese i vrijednosti, održavaju odnose s drugima, koji uvijek, vodeći računa o svom položaju, oblikuju identitet u interakciji s drugim, nude projekte društva i svakodnevnog života i žele ih realizirati (Bassand, M. 2001.:347).

Prije započinjanja različitih projekata u urbanom prostoru pa tako i revitalizacije industrijske baštine kao neodvojivog dijela tog prostora, neophodno je promišljati kako ostvariti tu revitalizaciju, tko u njoj sudjeluje, a tko odlučuje. Bassand u suvremenoj urbanoj stvarnosti prepoznaje četiri grupe aktera: (1) Stručnjake za prostor: arhitekte, urbaniste, inženjere, itd.; (2) Ekonomske aktere: različita industrijska poduzeća i servise, vlasnike gradskog zemljišta, privredne organizacije, itd.; (3) Političke aktere: raznovrsne izabrane i one koji o njima direktno ovise, posebne visoke službenike, njihove političke stranke i pokrete; (4) Stanovnike, korisnike i građane: oni se razlikuju po svojoj društvenoj poziciji, stilu, starosti, kulturi, itd. (Bassand, M. 2001.:347). Svaki od navedenih aktera predstavlja kariku u procesu revitalizacije industrijske baštine. Nerazumijevanje i izostanak suradnje između aktera jedna je od opasnosti revitalizacije. Ona na takav način može dovesti do zloupotrebe i propalih i nepotrebnih projekata. Temelj svih promjena u urbanom prostoru su vrijednosti koje ih podupiru. Postizanje pravednog urbanog dizajna zahtijeva da oni koji koriste neki prostor budu informirani o procesu koji se događa na tom prostoru. To su ljudi koji će pripisati pozitivne i negativne kvalitete novom okruženju, ljudi čije potrebe dizajneri, političari, inženjeri i svi uključeni trebaju otkriti. „Planovi i politike mogu izraditi okvir za djelovanje, ali mogu samo voditi i ohrabriti, ne i kontrolirati rezultate urbanog dizajna“ (Chapman, D. W., Larkham, P. J., 1994:59-67). Socijalna interakcija, su-djelovanje i participacija ključne su oznake pristupa u stvaranju projekata identiteta zajednice, to jest grada (Vukić, F., 2013.). Upravo zato je važno oslušivati i razumjeti potrebe i želje stanovnika. Oni nisu samo pasivni promatrači ovakvih urbanih procesa, oni su njihov sastavni dio kao prošli, sadašnji i budući korisnici.

4.4. Participacija građana u revitalizaciji industrijske baštine

Ideja građanske participacije općenito je prihvaćena u teoriji. Slično je i s građanskom participacijom u procesima urbane regeneracije, kao i u konkretnim slučajevima revitalizacije industrijske baštine. Na teorijskoj razini, građanska participacija označava pojam građanske moći. U praksi su građani, u ime građanske participacije, često postavljeni u određene savjetodavne odbore kako bi ih se „obrazovalo“ ili osiguralo njihovu potporu. U tom slučaju, umjesto prave građanske participacije, događa se manipulacija (Arnstein, S., 1969.). „Pristupi koji bi dopustili viši stupanj građanske uključenosti u prostornom planiranju tek su u početnoj fazi i još uvijek nemaju utjecaj“ (Uršič, M., 2012.:16). „Način revitalizacije napuštenih i

zapuštenih urbanih područja tijekom prošlih desetljeća činili su *top-down* principi odlučivanja i planiranja prostornih intervencija i u većini slučajeva, bez posebnog uključivanja zainteresirane javnosti“ (Pogačar, K., 2014.:190).

„Bez obzira na različite pristupe odnosu između društva i prostora, važno je prepoznati kako veliki broj projekata kulturne renovacije zahtijeva odmak od modernističkih metoda planiranja i razmatranje postmodernih koncepata prostornog planiranja koji pokušavaju osigurati najviši mogući stupanj inkluzivnosti i aktivne građanske participacije u prostornom planiranju“ (Uršič, M., 2012.:15). To je ideja *bottom-up* pristupa koji, za razliku od *top-down* pristupa (vidi prilog 2), u urbane intervencije uključuje zainteresiranu javnost i koji se pojavljuje kao novi oblik lokalnih projekata u doba ekonomske krize, kao suvremeni, kreativni i učinkoviti pristup rješavanja društvenih, ekonomskih i povezanih prostornih pitanja. Korisnost i funkcionalnost nedovoljno iskorištenih i već izgrađenih područja unutar grada mora se povećati, a njihova društvena iskoristivost mora se povećati i ojačati kroz pretvaranje tih pasivnih infrastruktura u javne resurse. Taj proces za cilj ima participaciju, uključivanje širokog spektra aktera, ohrabrivanje artikuliranja problema i prilika, osluškivanje reakcija i cjelovito i odgovorno djelovanje prema prostoru i društvu (Tablica 2). „Na ovaj način urbani prostor može biti revitaliziran na održivi način jer stvara dvosmjernu vezu sa svojim korisnicima i stvara se veća odgovornost za prostor.“ (Pogačar, K., 2014.:190).

Tablica 2. Različite grupe *bottom-up* sudionika i njihova područja djelovanja (Pogačar, K., 2014.)

<i>Bottom-up</i> akteri	Motivacija	Područje djelovanja
LOKALNE GRUPE Pojedinci, lokalni stanovnici, vijeća gradskih četvrti.	Lokacija	Prepoznavanje problema i potreba, utvrđivanje želja, participiranje u implementaciji/aktivno sudjelovanje lokalnih stanovnika kroz različite društveno-prostorne interakcije.
INTERESNE GRUPE Različita područja interesa, udruge, nevladine organizacije, vijeća gradskih četvrti, korisnici.	Interes	Prepoznavanje problema i potreba, utvrđivanje želja, participiranje, podrška, lobiranje.
PROFESIONALNE GRUPE Arhitektonski uredi i uredi za urbani dizajn, škole, umjetničke grupe, itd.	Profesija	Profesionalne inicijative i podrška, identificiranje problema, ekspertni dizajn, radionice za studente, učenike, djecu.

U kontekstu održivijeg urbanog planiranja, procesi urbane regeneracije moraju uključivati različite dimenzije kulturnog planiranja koji se moraju temeljiti na principima inkluzivnosti i težiti davanju glasa svim mogućim populacijskim grupama. Strategije kulturnog planiranja koje su usmjerene urbanoj održivosti alat su za stvaranje povezanosti između prirodnih, društvenih, kulturnih, političkih i ekonomskih područja. Posljedica takvog kulturnog planiranja trebala bi biti stvaranje javnih mjesta otvorenih za društvene interakcije, mjesta koja ohrabruju multikulturalizam, međukulturalnu razmjenu i prepoznavanje potencijala participatornih kulturnih projekata unutar održivih strategija urbanog razvoja (Bianchini, F., 1999.:43-45). „Ako zamišljena budućnost identificira grad kao kontekst zajedničkog življenja u kojem dionici/stanovnici koriste iskustva korporativne komunikacije na dobrobit svih, onda je riječ o fizičkom prostoru u kojem postoji određena infrastruktura, u kojem se nude određene usluge i robe te u kojem postoje određene identitetske relacije u internom i eksternom smislu, između građana samih, između pojedinih skupina, između građana/skupina i grada te,

naposljetku, između grada kao cjeline prema i vanjske javnosti. Takav grad komunicira, a tu je komunikaciju moguće planirati i projektom provoditi“ (Vukić, F., 2013.:11).

5. Turistički potencijali industrijske baštine

Industrijska baština dio je mnogih regija Europe. Ostaci prošlih aktivnosti postaju resurs za potpuno različitu vrstu ekonomskog razvoja – turizam. Očuvanje i otvaranje industrijske baštine posjetiteljima ima i ulogu u stvaranju i održavanju nacionalnog ili lokalnog identiteta. „Industrijski turizam definira se kao podgrupa turizma u kojoj je glavna motivacija za posjet interes za baštinu nekog mjesta i povijesno-kulturni kontekst i karakteristike baštine u percepciji turista“ (Vargas-Sánchez, A. et al., 2013.:274-275). „Turistička industrija prepoznaje činjenicu da mjesta na kojima se razvija kreativna industrija u gradu povećavaju atraktivnost grada kroz proizvodnju i potražnju lokalnih dizajnerskih proizvoda i usluga“ (Kunzmann, K.R., 2013.:16). Takva mjesta odražavaju jedinstvenost određenog grada i mogu imati značajne ekonomske efekte upravo u obliku industrijskog i kulturnog turizma.

6. Odnos prema industrijskoj baštini u praksi

Graditeljska baština dio je materijalne kulturne baštine. Ona čini važan dio ukupnog kulturnog fonda, koji je sa svojim kulturno-povijesnim značenjem sastavni dio čovjekova okoliša. Zaštita i očuvanje graditeljske baštine obveza je utemeljena na zakonskim odredbama, kao i na osjećaju odgovornosti svake zajednice da svoja kulturna dobra njeguje i čuva. Ministarstvo kulture Republike Hrvatske zaštitu graditeljske baštine provodi kroz Upravu za zaštitu kulturne baštine s mrežom konzervatorskih odjela (Strategija zaštite, očuvanja i održivog gospodarskog korištenja kulturne baštine Republike Hrvatske za razdoblje 2011.-2015.) U Sloveniji, ulogu zaštite i brige o kulturnoj baštini, pa tako i onoj materijalnoj, ima *Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije* (ZVKDS). Kulturnu baštinu potrebno je koristiti na način koji ne uzrokuje njezin gubitak kako bi se mogla koristiti u kulturne svrhe i u budućim generacijama. Moramo ju prepoznati i kao neobnovljivi resurs koji ima veliki potencijal u gospodarskom, društvenom, kulturnom i prostornom razvoju.¹

¹Izvor: ZVKDS (<http://www.zvkds.si/>)

U ovom radu bavit ćemo se konkretnim slučajevima bivše tvornice Rog u Ljubljani i Paromlina u Zagrebu. Za početak analize odnosa gradova prema spomenutim lokalitetima važno je istaknuti kako se radi o dva primjera građevina koje su zaštićene Zakonima. Bivša tvornica Rog u Ljubljani zaštićena je kao *nepokretna kulturna baština* (Registar nepokretne kulturne baštine), dok je Paromlin u Zagrebu zaštićen kao *nepokretno kulturno dobro* (Registar kulturnih dobara). Zakoni obje države vrlo jasno definiraju razinu i način zaštite ovakvih lokaliteta. Iz Zakona o zaštiti kulturne baštine Republike Slovenije i Zakona o očuvanju kulturnih dobara Republike Hrvatske izdvojili smo dvije posebno važne stvari za daljnju analizu konkretnih primjera – definiranje kulturne baštine/kulturnog dobra i njihova zaštita (vidi prilog 3).

Na razini dviju država zaštita kulturne baštine, odnosno kulturnih dobara prepoznata je kao vrlo važna. Ono što nas posebno zanima jest koju ulogu imaju bivša tvornica Rog u Ljubljani i Paromlin u Zagrebu, je li njihova važnost na gradskoj razini prepoznata, kakav je odnos prema njima kao zaštićenim lokalitetima, te postoji li razlika u tom odnosu na razini ova dva grada. Kako bismo pokušali doći do odgovora na ova pitanja, analizirali smo strategije, planove i projekte koji postoje u Ljubljani i Zagrebu, a koji uključuju razvoj kulture, gradova općenito te konkretno bivše tvornice Rog i Paromlina.

6.1. Slučaj bivše tvornice Rog u Ljubljani

Industrijska upotreba područja i konstrukcije tvornice Rog počinje 1871. godine kada je u tom prostoru otvorena Janež kožara. Nakon 1900. godine, kožaru je kupio Carl Pollak i renovirao i proširio zgradu tvornice. Ovako renovirana tvornica prvi je primjer vidljive konstrukcije od željeza i betona. Tvornica Pollak bila je uspješna sve do ekonomske krize 1930-ih godina. Nakon 1952. godine tvornica Rog počela je proizvoditi bicikle i, u početku, pisaće strojeve. Proizvodnja je nastavljena do ranih 1990-ih godina kada je prekinuta u potpunosti. 1995. godine, Grad Ljubljana organizirao je Međunarodnu eurokulturnu konferenciju na temu rehabilitacije urbanih područja i evaluacije arhitektonske baštine na kojoj se bivša tvornica Rog koristila kao ogledni primjer. Zaključeno je kako se tvornica mora zaštititi i koristiti za programe i aktivnosti otvorene javnosti. Tvornica Rog zaštićena je kao kulturna baština Republike Slovenije 1998. godine (Jurman, U., Štular, M., 2013.:80-81). „2002. godine, Mjesna Općina Ljubljana kupuje zgradu bivše tvornice Rog te započinju rasprave o budućnosti

tog lokaliteta. Zaključak svih rasprava bio je taj da lokalitet treba koristiti za javne kulturne programe. Istovremeno, tvornica se počela koristiti za povremene kulturne događaje“ (Uršič, M., 2012.:6).

6.1.1. Sadašnje stanje: Autonomni kulturni centar

Nakon više od desetljeća neaktivnosti, prostor bivše tvornice Rog je okupiran i otvoren krajem ožujka 2006. godine. Nekoliko grupa i pojedinaca unijeli su život u prostor i otvorili ga za umjetničke, društvene i političke aktivnosti. „Ovakva okupacija u početku je zamišljena kao kratkotrajna, privremena intervencija u prostor grada kako bi se suprotstavilo negativnim efektima privatizacije, denacionalizacije i nestajanja javnih prostora te kako bi se artikuliralo nove kulturne politike u gradu“ (Kurnik, A., Bezec, B., 2008.). Tom prilikom izdana je *Zajednička izjava o otvaranju Roga javnosti* koju su potpisali privremeni korisnici prostora bivše tvornice Rog i u kojoj stoji sljedeće: „U pitanju nije uobičajena okupacija prostora, već privremena promjena njegove svrhe. Tvornica veličine 7000 kvadratnih metara – čiji vlasnik je Grad Ljubljana – zapuštena je već 15 godina. Sve dok Grad Ljubljana ne razvije i ne počne implementirati jasnu strategiju kako bi se riješio problem ovih praznih prostora želimo ga otvoriti svim pojedincima i grupama koje su dio neprofitnog sektora kako bi se razvila nezavisna proizvodnja kulturnog i društvenog sadržaja.“² „Okupacija Roga postala je generator i poligon za promjene u proizvodnim paradigmama. Iz tog su razloga okupaciju u početku podupirale mnoge kulturne i umjetničke organizacije i pojedinci. U prostor su uneseni različiti koncepti postmoderne tvornice Rog. Zajednica u tvornici Rog postala je vrlo svjesna svojeg potencijala i utjecaja na transformaciju prostora samog. Nastala je nova umjetnička, kulturna i društvena institucija“ (Kurnik, A., Bezec, B., 2008.). Tvornica Rog otvorena je za sve koji rade u neprofitnom sektoru i funkcionira kao društveni centar, koncertni prostor, *skate* park i produkcijski prostor u improviziranim studijima i infrastrukturi. Do danas, projekt je uključivao suradnju i participaciju stotina pojedinaca i brojnih kulturnih i društvenih organizacija (Uršič, M., 2012.:6). Od početka, najustrajnije redovne aktivnosti u Rogu provodi Društveni centar Rog, laboratorij za globalno građanstvo, koji organizira mnoge akcije, predavanja,

²Izvor: Tovarna Rog (<http://tovarna.org/>)

simpozije i neformalne javne debate baveći se pitanjima tražitelja azila i radnika imigranata.³ Privremeni korisnici, programi, aktivnosti i usluge koji postoje u tvornici Rog i koji proizvode bogate kulturne, umjetničke i društvene programe u periodu ne-industrijskog korištenja, mogu predstavljati važan element nematerijalnog kulturnog kapitala koji može biti iskorišten u revitalizaciji grada, a posebno programa koje pokušavaju razviti kreativne industrije. „Privremeni korisnici i korištenje mogu predstavljati i važan element u heterogenosti kulturne ponude grada koja utječe na lokalnu proizvodnju i potrošnju u gradu“ (Uršič, M., 2012.:10). Aktivnosti u prostorima bivše tvornice Rog pokazuju kako prestankom industrijske proizvodnje ne prestaje proizvodnja kao takva. Ona može biti i kulturna, umjetnička i društvena te ima iznimno važnu ulogu za bogatstvo života u gradu. Međutim, ostaje pitanje mogu li se i kako pomiriti interesi i aktivnosti sadašnjih, privremenih korisnika i planovi Grada Ljubljane za razvoj bivše tvornice Rog.

Slika 1. Sadašnji izgled bivše tvornice Rog (izvor: blublu.org)

³Izvor: Culture.Si (http://www.culture.si/en/Tovarna_Rog)

6.1.2. Planovi Grada Ljubljane za razvoj bivše tvornice Rog

Uz svoju povijesnu i materijalnu važnost, strateška lokacija zgrade zahtijeva urbanu obnovu kroz razvoj kulturnih programa i izgradnju stambenih blokova.⁴ Grad Ljubljana renovaciju planira u kontekstu kreativnih industrija. Prema planovima Grada, glavna zgrada trebala bi postati Centar suvremene umjetnosti Rog (Uršič, M., 2012.:7). U Centru Rog zamišljene su tri djelatnosti – izložbene aktivnosti, centar kreativnih industrija i produkcijski prostori. Centar Rog trebao bi postati umjetničko žarište likovne umjetnosti, arhitekture i proizvodnje te drugih kreativnih industrija. Zamišljen je kao produkcijski, izložbeni, obrazovni i društveni prostor otvoren za promjene, komunikaciju i sudjelovanje. Trebao bi biti povezan s drugim institucijama u području kreativnih industrija i umjetnosti. Uz spomenuti otvoren i javni prostor, novi Centar Rog trebao bi sadržavati i dio djelatnosti u području kreativnih industrija koje funkcioniraju na temeljima tržišta. Takve djelatnosti trebale bi biti dovoljno profitabilne kako bi se ostvarila ideja samoodrživosti Centra Rog. Prema planovima Grada Ljubljane, Centar Rog trebao bi nastati kao rezultat javno-privatnog partnerstva (*Strategija razvoja kulture v Mestni občini Ljubljana 2012-2015*). Novi Centar Rog povezivati će proizvodne, laboratorijske i obrazovne programe za likovne umjetnike, arhitekte i kreatore na području industrijske, unikatne, grafičke i modne proizvodnje. Ljubljana će u Centru Rog dobiti središte kreativnih industrija s prostorom koji je namijenjen za istraživanja, proizvodnju i obrazovanje. „Proizvodni prostori i radionice biti će namijenjene projektima koji će se ostvarivati kroz korištenje različitih tehnologija. Centar suvremene umjetnosti Rog trebao bi postati novo kreativno i umjetničko žarište u Ljubljani kako bi se mogao početi implementirati koncept kreativnog grada kao razvojni model Ljubljane“ (Uršič, M., 2012.:7).

⁴Izvor: MX_SI (<http://www.mx-si.net/projects/rog-art-center/>)

Slika 2. Gradski planovi za izgled bivše tvornice Rog u budućnosti (izvor: secondchanceproject.si)

6.1.3. *Second Chance* projekt

Ideja *Second Chance* projekta jest pokretanje regeneracije pet industrijskih lokaliteta u glavnim gradovima Srednje Europe kroz integriranje i promoviranje kulturnih aktivnosti. Jedan od pet lokaliteta jest bivša tvornica Rog u Ljubljani. U projektu se raspravljalo i implementiralo različite pristupe revitalizacije bivših industrijskih kompleksa kroz umjetnost i kulturu. Osim ponovnog korištenja povijesno važnih zgrada, zajednički cilj bio je povećanje privlačnosti i kompetitivnosti urbanih četvrti kroz transformaciju starih industrijskih lokaliteta u žive kulturne centre. Početna točka projekta bila je analiza europskih pozitivnih primjera kako bi se lakše definirali novi načini oživljavanja bivših industrijskih lokaliteta, učilo iz sličnih situacija i identificirala moguća rješenja. *Second Chance* je omogućio pilot projekt u svakom od pet bivših industrijskih lokaliteta koji je uključivao definiranje početnog ulaganja kako bi se testiralo na koji se način nove kulturne aktivnosti mogu uključiti u oživljavanje industrijskih lokaliteta i zgrada. Realizacija početnog ulaganja temeljena je na razvijanju pripremljenih koncepata, sudjelovanju lokalnih interesnih grupa i na temelju javno-privatnih partnerstva. U svakom od pet lokaliteta, početna ulaganja omogućila su početak revitalizacije temeljene na kulturnim i kreativnim aktivnostima.⁵

⁵Izvor: Second Chance Project (<http://www.secondchanceproject.eu/static/start.php>)

Grad Ljubljana uključio se u *Second Chance* projekt tri godine nakon početka revitalizacije područja bivše tvornice Rog. S obzirom na to da su urbani i arhitektonski planovi za revitalizaciju bivše tvornice i njezine okoline bili uvelike dovršeni, a glavna svrha budućeg kulturnog centra definirana, aktivnosti *Second Chance* projekta fokusirale su se na razvoj nove kulturne institucije, njezino programiranje i moguće načine organizacije. Ovaj projekt postao je prilika za Sloveniju da se fokusira na kulturno planiranje kao participativni proces (Jurman, U., Štular, M., 2013.:83). Kao dio *Second Chance* projekta u Ljubljani, provedena je studija pod nazivom „*Utilization Concepts Draft of Rog Centre of Contemporary Arts – Analysis of Focus Groups*“ kako bi se stekao bolji uvid u aktivnosti i razmišljanja pojedinih interesnih grupa povezanih s renovacijom bivše tvornice Rog. Izbor grupa temeljio se na sadržaju i aktivnostima koje bi trebale biti dio programa budućeg Centra Rog (arhitektura, dizajn, vizualne umjetnosti) ili na poveznicama s različitim oblicima proizvodnje ili organizacije, financiranja, marketinga i obrazovanja u spomenutim područjima. Studija se uvelike fokusirala na nove načine organizacije, vođenja i djelovanje kreativne okoline, ali i na mogućnosti povezivanja ili umrežavanja interesnih skupina aktivnih u području arhitekture, dizajna i vizualnih umjetnosti, a koje su potencijalni korisnici, posjetitelji ili investitori u budući Centar Rog. Korišteno je šest fokus grupa (Tablica 3). U studiju se htjelo uključiti što različitiju strukturu interesnih grupa kako bi se mogli definirati ključni elementi sadržaja i aspekti koji bi trebali biti uključeni u kulturnu renovaciju bivše tvornice Rog (Uršič, M., 2011.:2-3).

Tablica 3. Struktura pojedinačnih fokus grupa (Uršič, M., 2011.:4)

STRUKTURA GRUPE		IME GRUPE
1	Privremeni (sadašnji) korisnici bivše tvornice Rog	Trenutni korisnici
2	Profesionalna javnost koja proizvodili ili predstavlja kulturni sadržaj koristeći različite izvore financiranja (voditelji različitih privatnih i javnih institucija)	Profesionalci
3	Javna administracija ili predstavnici javnog interesa	Javna administracija
4	Kreativna grupa (umjetnici, dizajneri, arhitekti i predstavnici obrazovnih institucija)	Kreativna grupa
5	Ekonomski predstavnici koji promoviraju rad u arhitekturi, dizajnu i vizualnim umjetnostima	Poslovna grupa
6	Međunarodna grupa profesionalaca	Međunarodna grupa

Neki rezultati pokazuju kako među grupama postoje vrlo različite ideje o tome kako bi se kreativnost i inovativnost trebale razvijati, kako bi se trebalo ulagati i rasporediti sredstva da bi se uspostavili dobri temelji za razvoj kreativnosti i inovativnosti u Ljubljani. Dok međunarodna grupa, trenutni korisnici i dijelom kreativna grupa ističu važnost promjene smjera politike razvoja kreativnosti u Ljubljani kako bi se razvila ponuda i međunarodno prepoznavanje i važnost *bottom up* pristupa kroz razvoj infrastrukture i podržavanje postojeće lokalne kulturne i umjetničke proizvodnje, javna administracija, poslovna grupa i dijelom profesionalci razvoj kreativnosti vide u konceptu *kreativne klase*, dakle smatraju kako skupina dobro obrazovanih pojedinaca s međunarodnim iskustvom može pokrenuti brzi razvoj kreativne industrije. Vrlo su različita mišljenja i o tome na koji će način revitalizacija bivše tvornice Rog utjecati na postojeće kulturno i umjetničko područje u Ljubljani i Sloveniji, ali i o načinu vođenja budućeg Centra Rog. U većini fokus grupa istaknula su se ograničenja lokalnog konteksta ili nepovoljna društvena i ekonomska okolina za razvoj kreativnog potencijala i potreba za međunarodnim karakterom budućeg Centra Rog (Uršič, M., 2011.:5-7). Provedena studija pokazuje određene probleme ovakvih projekata od kojih je možda najvažniji različitost ideja o načinu revitalizacije pojedinačnih sudionika i interesnih skupina. Vrlo jasno se pokazuje važnost suradnje i postizanje konsenzusa u projektima koji imaju veliku važnost, kako za lokalno stanovništvo, razvoj kulture u gradu, ali i razvoj grada općenito.

6.1.3.1. RogLab: „Tvornica koja proizvodi samu sebe“

Pilot projekt za budući Centar Rog, *RogLab* nastao je 2012. godine kao alat za identificiranje, testiranje i razvoj mogućih modela za novi produkcijski prostor posvećen arhitekturi, dizajnu i suvremenoj umjetnosti. *RogLab* zamišljen je kao mali produkcijski i kulturni prostor u blizini bivše tvornice Rog koji omogućuje suradnju između ekonomije, obrazovanja, znanosti i okoliša. Radi se o javnoj ustanovi sa snažnim kulturnim aspektom, to je mjesto za društvene aktivnosti, eksperimentiranje i razmjenu ideja. Sastavni dio *RogLaba* jest 3D produkcijska radionica koja nudi osnovnu tehnologiju i usluge za brzo stvaranje prototipa za različite korisnike – od studenata i profesionalaca u području dizajna, arhitekture i vizualnih umjetnosti do strastvenih umjetnika i znatiželjne djece. Partneri ovog projekta su ključne organizacije u području dizajna, arhitekture i likovnih umjetnosti u Sloveniji. Oni zajedno stvaraju programe *RogLaba* kroz profesionalnu pomoć korisnicima i davanje povratnih informacija na

temelju korištenja prostora. Na taj način postaje živući prototip produkcijskog prostora koji povezuje različite discipline i organizacije u području kulture i kreativnosti. Pruža temelj za razvoj novog Centra Rog kroz stvaranje kreativnog sadržaja, brigu za korisnike i dobar poslovni model za novu instituciju. *RogLab* fokusira se na kreativne industrije i proizvodnju orijentiranu prema tržištu, ali istovremeno mora zadržati svoju ulogu kao javna institucija osiguravajući korištenje javne infrastrukture u kulturne i društvene svrhe, a ne samo za poslovnu dobit. Budućnost Centra Rog temelji se na modelu *RogLaba* kao dinamične institucije koja je osjetljiva na društvene i ekonomske okolnosti i nudi važnu i pravovremenu podršku dizajnerima i kreativnim profesionalcima koji traže način da zadovolje potrebe suvremenog društva (Jurman, U., Štular, M., 2013.:83-88).

Slika 3. *RogLab* (izvor: secondchanceproject.si)

6.2. Paromlin u kontekstu zagrebačke industrijske baštine

„Razvoj industrije u Zagrebu, a time i arhitekture industrije, počinje sredinom 19. stoljeća, posebice nakon izgradnje željezničke pruge“ (Šimpraga, S., 2010.:358). Zagreb bilježi pojavu industrije početkom 1860-ih godina, kada su se procesi modernizacije intenzivirali nakon spajanja grada na jugoistočni odvojak željezničke pruge Beč – Trst. Krajem 19. stoljeća započela je sustavnija industrijalizacija, što se očitovalo sve većim

udjelom što ga je tvornička proizvodnja zauzimala u ukupnome gospodarskom životu grada. Zagreb se postupno profilirao u lokalni, a potom i regionalni gospodarski centar. To se očitovalo između dva svjetska rata, a nastavilo se i nakon Drugog svjetskog rata proširenjem postojećih i izgradnjom novih tvorničkih kompleksa na istočnoj i zapadnoj gradskoj periferiji (Arčabić, G., 2007.:23). „Tako austrougarskome Zagrebu industrija nije sačinjavala dio identiteta tek unutar službenih i apstraktnih statistika, ona je svojim prostranim građevinama i visokim dimnjacima, od Črnomerca do Medveščaka i od Paromlina do Radničke ceste, počela oblikovati gradsku sliku kojom su do sredine 19. stoljeća vladale crkvene i profane građevine Kaptola i Griča“ (Špikić, M., 2010.:28). U Zagrebu postoji pet industrijskih cjelina i objekata koji su zbog povijesne i arhitektonske vrijednosti zaštićeni kao kulturna baština (Tablica 4). Paromlin je jedna od tih povijesnih cjelina, zaštićena 2004. godine.

Tablica 4. Zaštićene industrijske cjeline i objekti u gradu Zagrebu prema Registru kulturnih dobara Republike Hrvatske (Arčabić, G., 2007.:24)

Zaštićeni objekt	Vrijeme izgradnje	Lokacija	Vrsta kulturnog dobra	Godina donošenja rješenja
Paromlin	(1863.) 1907./1908.	Koturaška cesta 1 / Trnjanska cesta	Povijesna cjelina ind. kompleksa	2004.
Strojarnica državnih željeznica	1893./1894.	Trnjanska cesta 1, 7-11 C	Povijesna cjelina ind. kompleksa	2004.
Gradska klaonica	1931.	Heinzelova ulica 66	Povijesna cjelina ind. kompleksa	2004.
Tvornica duhana	1881./1882.	Klaićeva 13 / Hochmanova	Nepokretno kulturno dobro	2006.
Zagrebačka pivovara	1892./1893.	Ilica 224	Nepokretno kulturno dobro	2003.

Slika 4. Zaštićene industrijske cjeline i objekti u gradu Zagrebu prema Registru kulturnih dobara Republike Hrvatske (izvor: google.hr)

Paromlin (Kraljevski povlašteni zagrebački parni i umjetni mlin) najstariji je veleindustrijski kompleks, izvorno građen 1862./1863. godine na tadašnjoj gradskoj periferiji, južno od budućeg glavnog željezničkog kolodvora. Nakon požara 1906. godine, u kojemu je uništen veći dio pogona, uslijedila je njihova ponovna izgradnja 1906.-1908. godine te niz kasnijih dogradnji i proširenja uvjetovanih modernizacijom proizvodnje. Nakon Drugog svjetskog rata, Paromlin je poslovao u sklopu poduzeća 8. maj, odnosno Žitokombinat, do ožujka 1988. godine, kada je ponovno stradao u požaru (Arčabić, G., 2007.:24). „Sama lokacija Paromlina podsjetnik je na prostorni razvoj Zagreba i uzmak industrijskih predgrađa. Područje Paromlina postupno je zauzelo središte modernog grada. Paromlin svojom formom i načinom gradnje, ali i lokacijom, čini iznimno važno mjesto u slici Zagreba. Njegova uloga kao spomenika kulture, pa i potencijalno važne identitetske odrednice grada, dodatno naglašava vrijednost jednom obnovljenoga objekta za neke nove potrebe“ (Šimpraga, S., 2010.:360). Konzervatorski elaborati za Povijesnu cjelinu industrijskoga sklopa Paromlin višekratno su izrađivani od studenoga 2000. do listopada 2002. godine. Provedenom valorizacijom unutar prostornih međa kulturnog dobra utvrđeno je da očuvana graditeljska struktura nastala do sredine 1920-ih godina zauzima istaknuto mjesto unutar cjelokupne industrijske arheologije zagrebačke, ali i hrvatske graditeljske baštine. Očuvanje povijesne graditeljske strukture podrazumijeva restituciju i obnovu građevinskog fonda

spomeničke vrijednosti uz mogućnost neinvazivne adaptacije i prenamjene, restituciju uz mogućnost opsežne rekonstrukcije i prenamjene objekata ambijentalne vrijednosti, te eventualnu zamjensku gradnju (Paladino, Z., 2012.:149).

Slika 5. Paromlin nekad (izvor: pogledaj.to)

6.2.1. Sadašnje stanje: „Nepodnošljiva lakoća propadanja“

Graditeljska kulturna baština izložena je trajnim utjecajima i pritiscima modernizacije te je zbog svoje materijalne strukture osobito osjetljiva i sklona propadanju. Porazan je zaključak da je degradacija dijela graditeljske baštine dosegla takve razmjere da se može govoriti o ugroženosti mnogih kulturno-povijesnih cjelina, pa i pojedinačnih kulturnih dobara. Takvom stanju pridonijeli su: ratna razaranja, nebriga i neodržavanje, nedostatna financijska sredstva, neriješeni imovinsko-pravni odnosi, nepoštivanje zakonskih propisa i neprimjenjivanje sankcija te nedovoljna svijest o vrijednosti baštine (Strategija zaštite, očuvanja i održivog gospodarskog korištenja kulturne baštine Republike Hrvatske za razdoblje 2011.-2015.). I transformacija industrijskog Zagreba u trgovački grad posljedica je kombinacije tranzicijskog vremena i globalnih neoliberalnih kretanja, što se u kontekstu urbanih sredina neposredno manifestira selidbom ili dokidanjem industrijske proizvodnje, a to za sobom ostavlja prazne tvornice čija se namjena nakon toga redefinira. Tako objekti arhitekture industrije sa svojom specifičnom tipologijom u novom vremenu, u nizu zagrebačkih slučajeva zjape napušteni i više ili manje uspješno pronalaze odnosno tek čekaju preobrazbu iz industrijskih zdanja u prostore novih namjena, a što se osobito odnosi na

one spomenički zaštićene (Šimpraga, S., 2010.:357). Pa tako i Paromlin, kao jedan od najpoznatijih repera grada, zglob između dvaju različitih mjerila, onoga donjogradske jezgre i onoga nove izgradnje, južno od pruge, danas stoji tek kao ruševina (Šepić, Lj., 2007.:32). 11. studenog 2013. godine, urušilo se sjeverno pročelje nekadašnje peterokatne zgrade, dijela Povijesne cjeline industrijskoga sklopa Paromlin (Slika 1). U Gradu postoje planovi i elaborati koji jasno određuju koju ulogu bi Paromlin trebao imati u budućnosti Zagreba, ali cijeli lokalitet još uvijek je na čekanju. Problematika takvog odnosa prema Paromlinu jest njegova sve veća devastiranost i činjenica da, unatoč statusu zaštićenog kulturnog dobra Republike Hrvatske, sve više gubi svoj prepoznatljivi izgled s obzirom na to da je do sada već srušen veliki dio povijesne cjeline.

Slika 6. Sjeverno pročelje nekadašnje peterokatne zgrade (izvor: Špikić, M., 2013.)

Postavlja se pitanje do kada će sama konstrukcija uspijeti odolijevati starosti, vremenskim (ne)prilikama i sustavnoj nebrizi, ali i djelovanjima vlasnika – Grada Zagreba. Za to vrijeme, Paromlin ipak živi. U njegovim prostorima djeluje udruga *Krivi Prut* koja, između ostalog, u prostorima Paromlina vodi i noćni klub *Sirup*. Udruga ima planove za razvoj različitih aktivnosti, ali bez suradnje i pomoći Grada, mogu tek egzistirati u malom dijelu prostora Paromlina koji je još uvijek siguran.

Gubi li Grad Zagreb jedan od svojih najznačajnijih industrijskih simbola? Zgrada Paromlina s koje se urušio komad zida svjedoči o potpunoj nebrizi našega društva za vlastitu povijest i tradiciju. Padom zgrade Paromlina, koju u krajoliku historističkog Zagreba valja gledati kao blizanku kolodvora i niskoga sklopa Gredelja, u fizičkom prostoru i slici grada otvorila se golema lakuna, koja na bolan način svjedoči o zakašnjelim procesima, odnosno završnoj fazi deindustrijalizacije u Hrvatskoj. „Zagreb je izgubio člana obitelji s grupnog portreta koji bi Standl ili Dabac vjerojatno snimili na početku „Holjevčeva svijeta“, s ruba Trnja ili mosta Slobode, u koji bi podjednako ušle dvorana Lisinski i katedrala, krovovi i kupole s Lenucijeve potkove i Pfaffov kolodvor, kaptolski i grički zvonici i nijemi dimnjak Paromlina“ (Špikić, M., 2013.).

6.2.2. Gradski planovi i izgledi za budućnost Paromlina

„Uspješna prenamjena objekata potrošene industrije po načelima konzervatorske struke i arhitektonske imaginacije koja uvažava sve relevantne aspekte, najbolji je način zaštite i očuvanja te specifične baštine koja se često ne vrednuje na način koji uvažava njezinu nespornu vrijednost. U najvećem broju najvrednijih zagrebačkih spomeničkih primjera, ponajviše zbog neriješenih imovinskih odnosa, ali i zbog nebrige vlasnika, oni ne samo da nisu revitalizirani nego nisu ni konzervirani, što samo ubrzava njihovo propadanje“ (Šimpraga, S., 2010.:368). U *Strategiji kulturnog i kreativnog razvitka grada Zagreba 2015.-2022.* stoji kako je Zagreb mjesto suvremenog umjetničkog stvaralaštva i promocije urbanih kulturnih vrednota. „Kao dio kulture grada Zagreba prepoznate su i kreativne industrije koje u svom suvremenom značenju uspjeh temelje na istraživanju, povezivanju umjetnosti i znanosti i doprinose razvoju ugodnijeg životnog okruženja, revitalizaciji gospodarstva, smanjenju nezaposlenosti te tako ujedno izravno doprinose poboljšanju kvalitete života naših građana“. U Strategiji stoji kako je njezina misija poboljšanje kvalitete života građana, unapređivanje međunarodne prepoznatljivosti kulture i kulturnog turizma grada Zagreba, inovativno kulturno poduzetništvo, jačanje umjetničkog i kulturnog stvaralaštva, rast prihoda i zapošljavanje u kulturnim i kreativnim industrijama i dostupnost i participacija građana svih skupina. U ostvarivanju tih ciljeva posebnu ulogu ima kulturna baština grada Zagreba, područje u kojem postoje određene razvojne prepreka, ali i posebni ciljevi (vidi prilog 4).

U razvoju kulture i kreativnosti grada, kao dijela kulturne baštine, važna je i revitalizacija industrijske baštine grada. U ovoj Strategiji spominje se prostor Gredelja kao neka vrsta budućeg kreativnog inkubatora. „Tvornica Janko Gredelj bila je jedan od najvećih industrijskih pogona, a jedinstven industrijski objekt je na temelju konzervatorskih elaborata upisan u Registar kulturnih dobara Hrvatske. U „projekt Gredelj“ tijekom proteklih desetak godina bili su uključeni brojni stručnjaci, čiji nalazi upućuju na problem razvoja i širenja grada u smjeru juga te predlažu revitalizaciju i reurbanizaciju industrijskog kompleksa za potrebe društva i gospodarstva. Kako bi ispunio urbanističke, društvene i ekonomske zahtjeve razvitka grada, Grad Zagreb odlučio je u narednom razdoblju obnoviti stari industrijski objekt i prenamijeniti ga za potrebe Zagrebačkog kreativnog klastera s odgovarajućom multifunkcionalnom dvoranom opremljenom za raznolike umjetničke sadržaje. Cilj je privući profesionalce iz kreativnih industrija u neiskorištene prostore na lokaciji Gredelj, omogućiti im zajedničku infrastrukturu, međusobno umrežavanje i povezivanje s naručiteljima i modelima implementacije kreativnih zamisli.⁶ „Projekt obnove dviju hala bivše tvornice Janko Gredelj u Zagrebu dio je šireg projekta izgradnje i obnove javne poslovne infrastrukture, preduvjeta za održivu podršku razvoju konkurentnosti gospodarstva i za daljnji razvoj tehnološke infrastrukture u Sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Stvaranje kreativnog klastera u gradu Zagrebu uvelike će utjecati na urbani i društveni razvoj, obrazovanje, gospodarstvo, turizam i međunarodnu prepoznatljivost Zagreba, te kao takav postati primjer dobre prakse susjednim gradovima i državama.“

Važno je primijetiti kako se u ovoj Strategiji Paromlin ne spominje te, iako je u *Razvojnoj strategiji Grada Zagreba (ZagrebPlan)* naveden kao jedan od strateških gradskih projekata, nije prepoznata njegova važnost u razvoju kreativnih industrija u gradu Zagrebu, kao ni potencijal neposredne blizine Paromlina i Gredelja u razvoju budućeg Zagrebačkog kreativnog klastera.

⁶Izvor: Projekt Zagrebački kreativni klaster Gredelj (<http://www.zagreb.hr/default.aspx?id=45649>)

6.2.2.1. „Paromlin 2013“

„Paromlin 2013“ elaborat je koji je 2013. godine izradio Gradski ured za strategijsko planiranje i razvoj Grada i koji sadrži povijesni pregled, prostorno plansku dokumentaciju, provedene natječeaje i projektne ideje vezane uz Paromlin. U elaboratu je navedeno kako je „prostor Paromlina svojom lokacijom i svojim mjestom u memoriji grada jedan od najvažnijih zagrebačkih spomenika industrijske arhitekture. Građen je od 1906. do 1908. godine i smješten na slobodnu parcelu s južne strane pruge. Tijekom povijesnih, političkih i vlasničkih promjena građevina Paromlina je funkcionirala kao industrijska građevina sve do 80-tih godina 20. stoljeća, kada se pokušavaju pronaći sadržaji primjereniji njenoj lokaciji. Jedan od prijedloga bio je da se u nju smjesti Tehnički muzej, zatim jedan trajniji prijedlog da se prenamjeni prvo u Galeriju, a onda i u Muzej suvremene umjetnosti. Međutim, nakon požara 1988. godine, u pitanje je dovedena sigurnost građevine, što je otvorilo prostor špekulacijama raznih potencijalnih investitora koji Paromlin žele srušiti. Nažalost, ni razdoblje koje je uslijedilo nije pronalazilo odgovarajuće rješenje, unatoč brojnim provedenim natječajima za taj ili nešto širi lokalitet.“ Navodi se kako je Paromlin dio konteksta „grada u iščekivanju“ te je time njegova sudbina otvorena za promišljanje. Ono što nikako nije predmet nesigurnosti jest važnost Paromlina i razlog njegove zaštite. „Svojstva kulturnog dobra povijesne cjeline kompleksa Paromlina proizlaze iz kumulativnog vrednovanja funkcionalno-socioloških, tehnološko-tehničkih te prostorno-oblikovnih obilježja, u kontekstu razvitka grada Zagreba, kao i povijesnog razvitka zagrebačke moderne arhitekture. Po cjelovitosti i očuvanosti autentične građevne strukture, kao i specifične tehnološke opreme, bez obzira na požarom djelomično uništen mlinski i transmisijski blok, po prepoznatljivom kontinuitetu prostornoorganizacijskog razvoja postrojenja, kao i po naglašenom kontinuitetu primjerenog racionalističkog oblikovnog prosedea, povijesna cjelina kompleksa Paromlina, koja dokumentira jedno značajno povijesno razdoblje u razvoju grada Zagreba, i određuje njegovu urbanu fizionomiju, nedvojbeno ima svojstva kulturnog dobra.“ U elaboratu se postavlja pitanje načina revitalizacije Paromlina, naglašava se važnost njegovog otvaranja javnosti, ali i važnost sadržaja koji će osigurati ekonomsku opravdanost zbog potrebnih značajnih ulaganja. Nudi se nekoliko mogućih rješenja za budućnost Paromlina: „(1) Nastavak ideje javnih prostora i sadržaja duž središnje osi (formira se nastavkom Lenucijeve potkove); (2) Izgrađeni prostor mora se nadopunjavati oblikovanjem javnog prostora – ovdje je to tematski park

u središnjoj osi; (3) Mogućnost da se dio prostora iskoristi za inovativni rezidencijalni program (hotel); (4) Ostvarenje javnog programa koji se sastoji od sadržaja zabave, kulture, usluga i trgovine; (5) *Show* prostori i prostori za konferencije; (6) Tema „grad u gradu“ koji bi različito funkcionirali ovisno o vezama s postojećim gradom sjeverno od pruge i ovisno o dovršenju grada južno od pruge; (7) Očekuju se i drugi prijedlozi koji će pružiti građanima sadržaje koji će ih privući, a kojih manjka u gradu i koji će tvoriti viziju budućnosti.“ Elaborat „Paromlin 2013“ pokazuje kako je važnost Paromlina u Gradu Zagrebu prepoznata i kako doista ima ulogu u budućnosti grada. Temelji za razvoj Paromlina postoje, nameće se pitanje zašto nije našao svoje mjesto u vizijama kulturnog razvoja i može li čekati da se ideje njegove revitalizacije navedene u elaboratu „Paromlin 2013“ realiziraju. Koji je razlog njegovog sustavnog zapostavljanja? Možda jednostavno dijeli sudbinu mnogih drugih objekata industrijske baštine grada Zagreba, ali i Hrvatske koji su uglavnom na lokacijama atraktivnima za gradnju poslovnih i stambenih zona pa su financijski interesi često ispred baštinskih, čemu generalno pridonosi logika brzog profita u promišljanju njihove budućnosti (Arčabić, G., 2007.:28). „Pitanje zaštite i upotrebe takvih objekata u prvom je redu pitanje razvoja društva, s posebnom odgovornošću gradske uprave koja zna odnosno ne zna na koji način takve objekte i komplekse staviti u funkciju građana, čijim su novcem kupljeni. Ti objekti očekuju bolju sudbinu ne samo kao najvredniji primjeri zagrebačke arhitekture industrije već i kao spomenici hrvatske povijesti i kulture uopće, a vrijeme će pokazati koliko će neke nove namjene nadograditi vrijednosti i ponuditi nove sadržaje za grad“ (Šimpraga, S., 2010.:370).

Slika 7. Jedna od ideja revitalizacije Paromlina: „Paromlin district 2012“ (izvor: Paromlin 2013.)

7. Potencijal industrijske baštine za razvoj grada

7.1. Metodologija istraživanja

Istraživanje je provedeno kvalitativnom metodom polustrukturiranog intervjua (vidi prilog 6). Uzorkom su obuhvaćena relevantna područja vezana za razvoj urbanog prostora općenito te ga čine ispitanici koji su stručnjaci u tim područjima, kao i sudionici konkretnih projekata vezanih za bivšu tvornicu bicikala Rog i Paromlin iz Ljubljane i Zagreba. Od 35 kontaktiranih potencijalnih ispitanika i planiranih 18, obavljeno je 13 intervjua. U Ljubljani je obavljeno 5, a u Zagrebu 8 intervjua. Intervjui su provedeni s ispitanicima iz područja sociologije, etnologije i kulturne antropologije, arhitekture, povijesti umjetnosti i teorije dizajna i urbane geografije. Osim toga, intervjui su provedeni s voditeljicom *Roglab-a* u Ljubljani, predstavnicom Odjela za kulturu grada Ljubljane, voditeljem Muzeja i galerija Ljubljane te s predstavnicom stranke Za grad u Zagrebu (vidi prilog 5). Navedena znanstvena područja i stručnjaci odabrani su kako bi se dobio interdisciplinarni uvid u problematiku industrijske baštine kao dijela urbanog prostora i njezine važnosti za identitet grada. Istraživanje se temeljilo na tri glavne pretpostavke. Prva teorijska pretpostavka koju radom namjeravamo ispitati

jest ta da se zaštita važnih primjera nepokretnih kulturnih dobara u Hrvatskoj u praksi ne ostvaruje u potpunosti, što je vidljivo na primjeru Paromlina. Druga teorijska pretpostavka jest ta da su objekti industrijske baštine važan dio identiteta grada, te da odnos prema takvim objektima utječe na lokalnu zajednicu. Treća teorijska pretpostavka jest ta da se *bottom-up* kulturnim planiranjem u revitalizaciji važnih primjera industrijske baštine ostvaruje njihov potencijal za ukupan razvoj grada, njegovog vizualnog, kulturnog i društvenog identiteta.

Istraživanje je prijavljeno Povjerenstvu Odsjeka za sociologiju za prosudbu etičnosti istraživanja Filozofskog fakulteta te je dobivena dopusnica. Sudionici su prije provođenja intervjua pismeno bili obaviješteni o predmetu, svrsi i ciljevima istraživanja, o načinu na koji će se prikupljeni podaci rabiti, dobrovoljnosti sudjelovanja i povjerljivosti podataka te im je bilo objašnjeno da u svakom trenutku imaju pravo prekinuti daljnje sudjelovanje u istraživanju. Sudionici su jednako tako bili obaviješteni o tome da njihova anonimnost neće biti zaštićena te su im bile ponuđene opcije da ih se u radu citira uz navođenje njihove funkcije, bez imena i prezimena i da ih se u radu citira pod punim imenom i prezimenom. Intervjui su snimani te je ispitanicima omogućena autorizacija transkripta.

Istraživanje je provedeno u razdoblju od srpnja 2015. do svibnja 2016. godine. u Ljubljani i Zagrebu. Intervju je bio podijeljen u nekoliko dijelova kojima su bili ispitivani različiti aspekti odnosa grada prema industrijskoj baštini i potencijal industrijske baštine za ukupni razvoj grada na konkretnim primjerima bivše tvornice bicikala Rog u Ljubljani i Paromlina u Zagrebu. Uz prethodno pripremljena pitanja, sugovornici su imali mogućnost slobodnih komentara.

7.2. Ciljevi istraživanja

Ovaj rad bavi se temom industrijske arhitekture u urbanom prostoru i zaštitom nepokretnih kulturnih dobara u praksi. Ciljevi rada su istaknuti važnost prepoznavanja primjera industrijske arhitekture kao važnog kulturnog naslijeđa od strane struke, ali i ostalih društvenih grupa koje imaju interes u njihovoj revitalizaciji. Jednako tako, u radu se prikazuje i važnost *bottom-up* kulturnog planiranja koje se oslanja na uključivanje različitih lokalnih populacijskih grupa u proces revitalizacije, te važnost uzimanja u obzir društvenih, ekonomskih i arhitektonskih karakteristika lokalnog okruženja u

kojem se takva revitalizacija odvija.

7.3. Izazovi istraživanja

Ovim istraživanjem htjelo se, između ostalog, obuhvatiti stavove svih sudionika projekata ili zainteresiranih grupa u konkretnim pitanjima i problemima stanja i revitalizacije bivše tvornice bicikala Rog u Ljubljani i Paromlina u Zagrebu. Kako bi što bolje shvatili i prikazali konkretnu situaciju u spomenutim primjerima, kontaktirani su predstavnici Socijalnog centra Rog u Ljubljani, udruge koja djeluje u prostorima bivše tvornice Rog i predstavnici Odjela za kulturu grada Ljubljane koji su nadležni za projekte vezane uz Rog. Predstavnici Socijalnog centra Rog nisu pristali na intervju s objašnjenjem kako je Rog revitaliziran samim njihovim prisustvom u njegovim prostorima te kako planovi grada za njegovu revitalizaciju vode do gentrifikacije. Intervju s predstavnicom Odjela za kulturu grada Ljubljane je obavljen.

Iz istog razloga u Zagrebu su, između ostalih, kontaktirani i Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode te Gradski ured za strategijsko planiranje i razvoj Grada kao nadležne institucije za pitanje stanja i projekata vezanih uz Paromlin. Mogućnost davanja intervjuja od obje strane je odbijen. U daljnjem tijeku istraživanja pokušano je što bolje istražiti postojeće stanje i izgled za razvoj konkretnih prostora kako bi se, unatoč nedostatku informacija od strane navedenih potencijalnih sugovornika, dobili relevantni rezultati istraživanja.

7.4. Rezultati istraživanja

7.4.1. Industrijska baština kao dio identiteta grada

Kada se radi o pitanju ima li industrijska baština mjesto u suvremenom urbanom prostoru i čini li dio identiteta grada, svi sugovornici slažu se kako ona doista jest dio identiteta grada. Profesor na studiju dizajna Arhitektonskog fakulteta u Zagrebu Feđa Vukić napominje:

„Svaka baština, sve što zatičemo kao pojedinci ili društvo kad se osvještavamo jest naravno neka vrsta vrijednosti koju nasljeđujemo. Samim time se vrlo logično, čak i spontano, a naravno može biti i sustavno, intelektualno i projektno, ugrađuje u nešto što zovemo kultura, identitet, dakle bilo koji vrijednosni sustav na koji se referiramo kada želimo nešto reći o sebi, drugima oko nas i slično. Dakle tu ne treba posebno

dokazivati da je industrijska baština, odnosno baština industrijske modernizacije, važan dio identiteta suvremenih zajednica. (...) Industrijska baština zaista jest baština – uskličnik.“

Sociolog Matjaž Uršič jednako tako smatra kako u tom smislu nema uopće dvojbe:

„To je i u ovom formalnom smislu inkorporirano, integrirano kao dio baštine, kulturne, fizičke kulturne baštine. Nema debate što se toga tiče.“

S time se slaže i povjesničar umjetnosti Marko Špikić koji industrijsku baštinu definitivno vidi kao dio urbane kulture:

“To su već prepoznali mnogi istraživači, od Mumforda na dalje, između dva Svjetska rata, koji su pisali i o industrijskom gradu, možda kao jednom iznalaslu Europe, ali koja je kasnije, nakon te faze, zapravo snažne prisutnosti u ambijentima, tradicionalnim ambijentima koji su išli i do ekološke razine onečišćenja. Iz tog neugodnog dijela priče života su postali zapravo dio nostalgije u mnogim gradovima. I zato su pretvoreni u baštinu.“

Važnost industrijske baštine kao takve nije upitna. Međutim, arhitektica Sonja Ifko napominje kako nije uvijek bilo tako:

“Interesantno je da je baš industrijski identitet onaj kojeg se ljudi možda srame u nekom trenutku kad izgube posao i ostanu na margini. (...) Na Zapadu je ta deindustrijalizacija, trideset i nešto godina unazad intenzivna, pa i prije četrdeset je počela. Kod nas dvadeset, petnaest ili smo u nekim primjerima još u njoj. Tako da, petnaest godina je neki period u kojem ljudi dolaze od negiranja tog identiteta do toga da na njega postaju ponosni. (...) Sve se to sad otvara, industrija se uspostavlja kao neki dio identiteta i istražuje se mnogo više nego prije.“

Neki sugovornici otvorili su pitanje što to industrijska baština uopće jest, pa tako urbani geograf Vuk Tvrтко Opačić navodi:

„Nije svaki ostatak iz prošlosti baština, baština je ono što smo mi prepoznali kao vrijedno iz prošlosti, znači ključna riječ je ta vrijednost. Znači protok kroz vrijeme – prošlost, sadašnjost, budućnost – znači nešto što je vrijednost prošlosti, što želimo sačuvati za buduće generacije. Normalno da od toga velikog fundusa

ostataka industrijskih, tako bih rekao, ne odmah baštine, nego ostataka industrijskih pogona koji se više ne koriste, dio treba prepoznati, vrednovati kao baštinu, a dio nažalost ili na sreću, jednostavno treba ustupiti mjesto nekom drugom sadržaju. Grad se mora razvijati dalje, ne možemo sve što smo imali prije sačuvati za buduću. U tom kontekstu treba gledati industrijsku baštinu. Znači samo neke najvažnije i najreprezentativnije primjere, bilo u arhitektonskom smislu ili bilo zbog lokacije ili zbog mogućnosti prenamjene ili zbog možda tržišne vrijednosti - treba napraviti izbor po raznim kriterijima - to treba svakako sačuvati.“

Arhitekt Alan Kostrenčić smatra kako je potrebno razlikovati dva momenta, a to su arhitektonska i simbolička vrijednost nekog lokaliteta i prema tome postupati dalje, jer arhitektonska vrijednost ne podrazumijeva automatski ovu drugu i obrnuto. Etnologinja i kulturna antropologinja Nevena Škrbić Alempijević ističe važnost nematerijalne vrijednosti baštine:

„Mi (etnolozi i kulturni antropolozi, op. a.) polazimo od zajednice, od ljudi koji tom kompleksu pristupaju. Ono što može djelovati pomalo paradoksalno jest to da ako određena zajednica neko nasljeđe ne drži bitnim za svoj identitet onda je pitanje za koga ćemo mi taj kompleks održavati. Ono što bi ustvari trebalo promišljati kada govorimo o čuvanju, prezentiranju industrijske baštine jest koliko važnost ona ima za ljude unutar te zajednice, za ljude koji su radili u takvim kompleksima, koji žele, na kraju, svoj grad prezentirati na van i slično. Dakle, to je jedno dubinsko istraživanje koliko neki objekt znači unutar kvarta je nešto što bi nam dalo odgovor na ovo pitanje. Ja se ne bih složila *apriori* s time i rekla - sva industrijska baština je silno bitna. Uvijek je ključno pitanje za koga je ona bitna i za koju svrhu koristi.“

7.4.1.1. Korištenje objekata industrijske baštine

Odgovori sugovornika na pitanje o načinu korištenja objekata industrijske baštine su različiti. Ono oko čega se svi slažu jest da sama upotreba takvih prostora ovisi o njihovim prostornim karakteristikama, položaju u gradu i nekakvom širem značenju za lokalno stanovništvo. Ifko smatra:

„Ako industrijsku baštinu razumijemo kao dio identiteta grada, onda se s rušenjem zgrada ruši i identitet. Važno je da kada razmišljamo o očuvanju takvih objekata da imamo u vidu što su oni u svojoj biti. Da ne zanemarimo identitet. Ako ti u bivšoj tvornici napraviš elitnu galeriju ili nešto takvo, to nije industrijski identitet. (...) Neki pravi suvremeni trendovi kako pristupati industrijskoj baštini jesu naći neku komplementarnost s tim identitetom i da ga se iskreno pokaže i poveže s ljudima kojima to jest dio identiteta.“

Blaž Peršin, voditelj Muzeja i galerija grada Ljubljane, smatra kako je

„Značajno da taj prostor funkcionira s okolinom u kojoj se on nalazi. Znači da nije to neki „svemirski brod“ koji nekako stane u taj prostor nego da ima neke korijene u društvu koje ga ustvari sa novim sadržajem napunjuje. Da ima mogućnost da kreira okolinu u kojoj se nalazi, da daje neke nove inicijative, da ima neku novu mogućnost razvoja čitave urbane sredine gdje se ta tvornica ustvari nalazi.“

Kostrenčić ima vrlo zanimljivo mišljenje o tome na koji način bi trebalo pristupiti pitanju korištenja takvih objekata:

„Ne možemo unaprijed postaviti neku čvrstu poziciju da samo zato što je nešto staro, pa se na tom starom nešto napravilo, da će to instant biti zanimljivo općenito, osim arhitektonski. Dakle, mislim da je to stvar promišljanja na koji način je taj nekakav pojedinačni identitet tog lokaliteta ugradiv u ukupni brend grada, a onda dodatno, obično je dobro da postoji određena komplementarnost, dakle, ako nešto ima arhitektonsku vrijednost zato što je industrijska arhitektura, onda to nije dovoljno. Potrebno je to nadograditi s nekim drugim sadržajima koji će biti usidreni u sadašnjost, a istovremeno imati neki pogled prema budućnosti. Na neki način moći promisliti situaciju za sljedećih dvadeset-trideset godina da se onda taj prostor napravi dovoljno pametno da će biti zanimljiv i tada ili da se napravi dovoljno otvoreno isprojektirano da može, nakon što je ta inicijalna namjena otišla, u nekoj budućnosti, to što smo izgradili na tom starom imati mogućnost transformacije u ono što će u danom trenutku biti relevantno i bitno.“

7.4.1.2. Primjeri dobre prakse

Svi sugovornici slažu se kako u inozemstvu, izvan Hrvatske i Slovenije, postoje primjeri dobrih strategija odnošenja prema objektima industrijske baštine koji, nakon

prestanka njihove primarne funkcije, i dalje ostaju dio suvremene urbane kulture, a od kojih bismo trebali učiti. Vukić ističe da treba gledati primjere gradova koji su to sustavno riješili:

„Padaju mi na pamet, tu situaciju najbolje poznajem u Velikoj Britaniji – Sheffield, Manchester, Glasgow – iako su to tri donekle različite strategije odnosa, ali prema toj baštini je moguće imati i jedan cjeloviti sustav, strateški odnos revitalizacije. Dakle i to je moguće. Drugim riječima, svakako to što je nekoć imalo svoju funkciju, dakle nije samo neka građevna struktura, neki komad zemlje, može danas prema nekim scenarijima biti ne samo pasivna pouka o nekoj industrijskoj prošlosti, nego poslužiti zaista kao motiv za nekakvu urbanu regeneraciju.“

Škrbić Alempijević isto tako ističe kako postoje zemlje koje su ovu problematiku riješile uspješnije „od nas“:

„Dakle, evo meni su bliski primjeri Skandinavije gdje vi imate zbilja industrijsku kulturu podignutu na razinu jednog statusnog simbola, simbola države. Pogotovo u smislu nekog vodnog upravljanja, hidroelektrane i slično, gdje vi imate dijelove kompleksa koji najnormalnije funkcioniraju, ali unutar njih imate i jedan kompleks koji je izložen, koji je otvoren za posjetitelje, po tome je i javan i gdje ustvari vi pokazujete po čemu je ta vaša industrijska kultura nacionalna baština.“

7.4.1.3. Važnost kulture u revitalizaciji objekata industrijske baštine

Kod pitanja o ulozi kulture u revitalizaciji objekata industrijske baštine, Uršić je vrlo oprezan:

„To je najlakše, to je možda neka krinka, jer sad svi se naslanjaju na kulturu – kultura će srediti sve, ali to ne znam. Kultura je u velikoj krizi sad. A i što znači uopće kultura.“

Ali ipak, jednako kao i ostatak sugovornika, smatra kako kultura doista igra veliku ulogu u revitalizaciji takvih objekata iako smatra da je potrebno preispitati u kojem smislu. Vukić smatra da je kultura u ovom pitanju iznimno važna, bez obzira na to kako ju definirali:

„Kada govorimo o kulturi, ja mislim da je kultura kao jedan alat i bez postavljanja kulture kao jednog agregata ili agensa se ne može, kako god gledali na kulturu, od skvotiranja do velikih gradskih agendi.“

Ono što se ističe kao bitno u odgovorima sugovornika na ovo pitanje jest to da bi takvi prostori trebali biti ispunjeni kulturnim sadržajem, ali sadržajem otvorenim za javnost. Arhitektica Ivana Haničar Buljan u objektima industrijske baštine vidi i potencijal za kulturni turizam:

„Svakako to, po mom mišljenju, mora biti javna namjena koja će zapravo obogatiti gradske sadržaje. Dakle kulturna namjena svakako, jer ona je nešto što obogaćuje ponudu i turističku. To bi i mogao biti nekakav kulturni turizam, čini mi se da bi baština imala svoje mjesto kao pokretač kulturnog turizma. To je potencijal.“

Etnologinja i kulturna antropologinja Daniela Angelina Jelinčić smatra da su bivši industrijski prostori iznimno pogodni za različite kulturne aktivnosti:

„Kultura kao sredstvo regeneracije baštine se u praksi pokazala kao izuzetno pogodna i to zašto, zato što su vam to obično zgrade koje su nekog većeg tipa, obično su to hale koje su visoke i koje su široke i imaju mogućnost prihvata većeg broja ljudi. U tom smislu je pogodno za koncerte, neke kulturne centre, neka događanja, znači može prihvatiti veći broj ljudi. A s druge strane, konačno, imamo jako dobre primjere prakse u svijetu, revitalizacije takve vrste baštine koja je dobila kulturnu namjenu i koji su se pokazali izuzetno uspješnima pa je to još jedan argument za to zašto kultura. A s treće strane, pokazalo se i da tamo gdje dođu umjetnici, ta lokacija obično postane dinamičnija, ona živne. Ljudi se vole družiti s umjetnicima, a obično uz neke umjetničke projekte nam se onda obnavlja i neko poduzetništvo, ugostiteljstvo, restorani.“

Ono što se kroz odgovore pokazuje jednako važnim jest održivost takvih prostora i način na koji bi se njihova isplativost mogla postići. Ifko:

„Sigurno je kultura neki program koji je možda najkompatibilniji da se realizira ta identifikacija i s druge strane, kultura omogućuje da se ti prostori otvore, da budu dostupni javnosti. Kultura kao program definitivno je dobrodošla, drugo je pitanje koliko si neko društvo, neki grad može priuštiti takvih lokacija. Onda se traže

neke kombinacije, to je neka karakteristika povezivanja javno-privatnog partnerstva.“

7.4.2. *Bottom-up* kulturno planiranje

Svi sugovornici smatraju kako je *bottom-up* pristup revitalizaciji objekata industrijske baštine iznimno bitan. Kao očiti razlog uvijek se navodi upravo činjenica da je lokalno stanovništvo primarno „pogođeno“ takvim projektima. Jelena Šimunović, predstavnica stranke Za grad iz Zagreba, smatra kako je jako bitno za funkcionalnost nekog projekta njegova korisnost za zajednicu, a tu korisnost mogu definirati samo oni koji će ga kasnije koristiti:

„Jako je bitno odgovoriti na potrebe lokalnog stanovništva jer ako to odgovara na potrebe lokalnog stanovništva onda to zapravo čini neku trajnu promjenu u zajednici i to je onda neki element koji će postati njezin dio. Inače je to neki oblik nametanja koji se nikad neće uklapati u tom svom obliku u kojem bi trebao postojati.“

Važnost potreba korisnika ističe i Haničar Buljan:

„Lokalna zajednica bi trebala sudjelovati u tim prijedlozima namjene jer ona najbolje poznaje koja je problematika nekog kvarta, koje su potrebe trenutno. Možda neki kvart nema knjižnicu, neko mjesto gdje će se sastajati, neki centar. Bez lokalne zajednice nema planiranja projekata obnove i zaštite baštine općenito, a pogotovo industrijske.“

Bottom-up pristup ne podrazumijeva participaciju isključivo lokalne zajednice. Neki sugovornici ističu važnost pažljivog promišljanja tko i što okupira takve prostore. Peršin smatra kako je iznimno važno takvim projektima pristupiti odozdo, ali potrebno je imati viziju što konkretno očekujemo od tih prostora:

„Ja mislim da je vrlo važno da ne ide sve odozgora prema dolje, nego da se otvore neke nove mogućnosti lokalnih sredina gdje se taj prostor nalazi. Sad treba vidjeti što je to, jesu li to *NGO*-vi (*non-governmental organizations* (nevladine udruge), op. a.), ili su to neki zavodi koji ionako vrše neku produkciju, neka gospodarska značenja u polju kreativnih industrija, ali ne u tom uskom smislu kreativnih industrija nego kreativnih ideja, kreativnih vizija. Ali za revitalizaciju takvog

prostora nije nužno samo to, mi bi htjeli da se tamo nešto događa, ali ne znamo kakva je vizija tog prostora pa uz taj *bottom-up* ide i neka vizija kako će taj prostor izgledati kroz pet, šest, sedam godina. Znači da ima neku strategiju svog unutrašnjeg razvoja, svoje unutrašnje ideje. Što bi mi htjeli da postignemo s ovakvom revitalizacijom tog prostora.“

Meta Štular, voditeljica *RogLab-a* u Ljubljani ističe neke probleme u suradnji s lokalnom zajednicom:

„Vrijedno je istražiti potrebe lokalnog stanovništva i interesnih grupa, ali je također važno ponuditi im širu viziju u kojoj se oni mogu prepoznati. Inače se lako može dogoditi da se javni interes izgubi zbog parcijalnih interesa organizacija ili pojedinaca. Potrebno je imati jasnu viziju, koja predstavlja javni interes, te određene ciljeve, ali moraju se prilagoditi tako da se s vremenom može mijenjati i prilagoditi stvarnim potrebama društva. (...) Važno je istaknuti da lokalno stanovništvo nije uvijek napredno u svojim idejama, jer je uglavnom zainteresirano za neposredne učinke revitalizacije na njihov život.“

Jeliničić smatra kako se lokalno stanovništvo ne može izostaviti iz takvih projekata te da se problematika shvaćanja projekta može riješiti pravim pristupom:

„Lokalno stanovništvo, ako ga se uključi od početka u cijeli proces pregovaranja o budućoj namjeni takve jedne zgrade, jednog takvog lokaliteta, ono vam doslovce postaje dio proizvoda i ono vam postaje veleposlanik vašeg projekta. Jer ako ono shvati što je tu interesantno, što će to njemu donijeti, pa čak i ako ima nekih negativnih karakteristika, on ne mora nužno završiti negativno ako se na početku projekta smanje očekivanja.“

7.4.3. Odnos prema industrijskoj baštini u praksi

7.4.3.1. Bivša tvornica Rog u Ljubljani

Sugovornici iz Ljubljane kojima su bila postavljena pitanja o sadašnjem stanju i potencijalu prostora bivše tvornice Rog, kao i na općenitoj razini i u ovom konkretnom slučaju vide neki oblik kulturnog/kreativnog sadržaja kao budućnost prostora. Jerneja Batič, predstavnica Odjela za kulturu grada Ljubljane istaknula je kako je njihova vizija

Roga stvaranje prostora namjenjenog umjetnosti i umjetnicima, ali i kako je taj projekt iznimno kompliciran i problematičan iz nekoliko razloga:

„Umjetnosti i umjetnicima najlakše je pomoći na način da im osiguraš prostor za djelovanje, infrastrukturu, da im na taj način pomogneš da nešto proizvedu i na taj način prežive. Takav prostor trebao bi biti Rog. Na tim idejama smo razvili projekt, ali kasnije su se kao problem pokazali novčani problemi, prve restrikcije i taj natječaj za javno-privatno partnerstvo koji je bio raspisan je zaustavljen i došlo je do preoblikovanja tog projekta. (...) Koncept za Rog se promijenio na način da smo ga smanjili samo na stari dio Roga koji bi se obnavljao, sve ostalo bi se prodalo i funkcioniralo kao parcele primjerica za parking ili nešto drugo. Problem kod projekata kao što je Rog jest to da zahtijevaju potpuno novu infrastrukturu, oni su u takvom stanju da ih ne možemo obnavljati postupno, svaku godinu dio. To su vrlo veliki projekti koji zahtijevaju velika ulaganja. Tu su ulaganja u struju, vodu, kanalizaciju, ništa od toga nije u funkciji. Prvo treba riješiti taj veliki infrastrukturni problem da bi se moglo krenuti u daljnju obnovu. Rog zasad čeka, potrebna su velika ulaganja da bi se stvari pokrenule i da bi se doveo u dobro stanje.“

Uršić smatra kako i trenutno postoje problemi u funkcioniranju Roga:

„Postojeći korisnici Roga žele zajednicu, žele taj prostor osigurati za neke svrhe. Ali zato ne žele nikakve drugačije grupe koje imaju možda malo drugačije ciljeve. Na primjer, neki umjetnici koji žele uspjeti, postati poznati u svijetu umjetnosti, a ipak žele živjeti neformalno. I onda odmah imate *clash*, to se događa. Jedni druge optužuju da nisu dovoljno dobri za to. Postoje problemi.“

Peršin smatra kako je za razvoj prostora potreban dijalog između trenutnih korisnika i gradskih vlasti:

„Treba s njima (postojećim korisnicima, op. a.) napraviti neki demokratski razgovor o tome kako živjeti u budućnosti, ali imati uvjet da prostori tamo nisu „od boga dani“, da nisu samo zbog toga da bi neki prostor ostao takav kakav jest, nego mora imati neku mogućnost razvoja. Ako bude stalno ovakav, u takvom derutnom stanju kao što je sada, tamo nekog razvoja ne može biti.“

Uršič napominje kako upravo ta komunikacija izostaje:

„*Second Chance* je bio projekt koji je probao nekako da stvori neke linije između (trenutnih korisnika i gradskih vlasti, op. a.), ali nije uspio u tom smislu (pomirenja različitih ideja, op. a.). Došlo je do toga da su neke grupacije označile ovaj projekt kao gentrifikaciju. Pa ustvari, problem je cijele ove priče da nitko nikome ne vjeruje. Oni koji su unutra ne vjeruju političkim strukturama. (...) Došlo je do toga da ne pričaju jedni s drugima.“

Svi sugovornici slažu se da, unatoč sadašnjoj situaciji, uvjeti za razvoj kulturnog centra u prostoru bivše tvornice Rog postoje. Ono što ostaje otvoreno jest na koji način bi se to moglo ostvariti i kako bi taj prostor mogao izgledati. Štular ističe kako Ljubljana ima dobar geografski položaj za stvaranje regionalnog kulturnog centra. Smatra da bi postojanje takvog centra značilo mnogo za razvoj Ljubljane:

„Grad bi s postojanjem takvog centra svakako povećao razinu multikuturnosti. Povećanjem broja stranih kreativaca, grad bi bio bogatiji za nove ideje, pristupe i poglede koji su preduvjet da grad živi i bude kreativan.“

Peršin u razvoju takvog centra vidi mogućnost pomicanja kulturne ponude iz okvira starog grada i njezinog obogaćivanja:

„Ovaj prostor, više manje bi, sa novom četvrti, muzejskom, koja se nalazi gore prema Metelkovoju, mogao značiti i neko refokusiranje mogućnosti gdje se novi prostori kulture mogu nalaziti. Uz to, bilo bi vrlo zanimljivo da se ovdje nađu neki novi potencijali, nekih novih kreativnih mogućnosti s povezivanjem kulture, gospodarstva, turizma i ostalih čimbenika koji čine viziju razvoja nekog grada. To možda i ne treba biti neka megalomanska institucija, nego participatorna institucija gdje bi svaki posebni čimbenik imao mogućnost nekog svog snalaženja u tom prostoru.“

Uršič smatra kako je ideja *Second Chance* projekta o stvaranju Centra Rog dobra, ali postavlja pitanje tko će to financirati te zaključuje kako bez konkretnog rješenja u tom smislu, takav projekt može završiti jedino komercijalizacijom. S druge strane, Peršin smatra kako su već sad vidljivi pozitivni rezultati tog projekta, posebno ističući djelovanje *RogLab-a*:

„Znači, naš projekt *RogLab* je bio pilotni projekt koji ima svrhu da, prvo upozorava na taj prostor (Rog, op. a.), da se tamo vrši neka vrsta produkcije koja ima mjesto u novoj vrsti kreativnosti, da ima participaciju svojih činitelja koji bi trebali biti i u tom prostoru, da se iskušava njihov *modus operandi*, pogotovo u međunarodnim vezama, međunarodnim projektima. Mi sad konkuriramo i za neki novi međunarodni projekt gdje bi se *Fab Labovi* povezivali na nekom europskom nivou. Znači da bude neki lakmus papir kako bi trebala neka velika institucija, veliki prostor, velika zajednica na tom prostoru djelovati u budućnosti. Tako da imaš tu neku vezu, neke detekcije novih sadržaja, novih platformi koje bi se tamo mogle događati, u nekom većem srazmjeru. Pogotovo, ja mislim da je nužno, da je takav projekt internacionaliziran, da ima internacionalnu, međunarodnu komponentu gdje možemo naći ljude koji se bave sličnim idejama kreativnosti, kreativnih industrija, novih pristupa proizvodnji, novih pristupa distribuciji u neku ruku. Ima i mogućnost privođenja nekih ljudi sa strane, pogotovo s mrežnim projektima sličnih insitucija, pogotovo u prostorima Istočne Europe, Srednje Europe gdje ovakvih prostora nema.“

7.4.3.2. Paromlin u Zagrebu

Svi sugovornici u Zagrebu smatraju da bi Paromlin trebao biti stavljen u javnu upotrebu. Haničar Buljan smatra da njegovu namjenu uvjetuje njegova pozicija:

„Paromlin je smješten na centralnom mjestu u gradu Zagrebu, to je ta os, produžetak istočne strane zelene potkove i uvijek je bila i u urbanističkim planovima ideja produžetka, tako da tu, na toj aleji koja se pruža prema jugu imamo smještene javne i kulturne ustanove. Znači imamo NSK, Lisinski, pa imamo gradsku vječnicu, dakle Paromlin mora imati neku jaku kulturnu javnu namjenu. Muzej suvremene umjetnosti po meni je bila dobra namjena, ona je nastala dakle južnije na toj osi. Sada postoje planovi, to smo čuli, da će biti knjižnica. I to je ušlo sada u strategiju i pripremaju se programi za europski fond Kulturna baština kao pokretač razvoja turizma i sada se intenzivno pripremaju podloge za to.“

Šimunović ima sličnu ideju potencijalne upotrebe prostora Paromlina:

„Mi smo predlagali da to zapravo bude centar za mlade gdje bi se zapravo objedinilo postojanje nekih civilnih inicijativa, knjižnice, prostor koji bi se otvorio za nekakva druženja koja su društvenog karaktera u smislu društvenog aktivizma, dakle nekakvo mjesto razmjene ideja ili gdje bi se mogle događati velike konferencije. Prvenstveno prostor namjenjen mladima, ali sa nekom akademskom crtom. Mislimo da su takva mjesta odlična za to i da to spajanje mladeži s nečim što je izgubilo sjaj ga uvijek zapravo na dobar način vraća i daje nekakav novi identitet.“

Iako svi sugovornici smatraju da Paromlin ima potencijala, zbog njegovog postojećeg stanja i odnošenja gradskih vlasti prema njemu, svi izražavaju sumnju u ostvarenje njegove revitalizacije. Vukić smatra da je općenito

„Naš odnos prema toj neposrednoj prošlosti malo kriv i naopako, on je još uvijek opterećen tim paralizirajućim tradicijama pa onda to vrlo često i gledamo kao nešto što je nepoželjno, ružno i tako. (...) Sama naša ekonomska znanost je nažalost disfunkcionalna. Mi nemamo ljude u ekonomskoj znanosti koji bi to znali na jedan interdisciplinarni način valorizirati.“

Jelinčić smatra kako je odgovor upravo u kreativnim industrijama:

„Vi imate priliku kroz kreativne industrije prezentirati nešto što je tipično zagrebačko, tipično hrvatsko, tipično za način života kakvim se ovdje živi i na taj način stječete konkurentnost u globaliziranom svijetu koji je potpuno isti, ima iste proizvode i tako dalje, vi ističete nešto što je baš tipično za Zagreb recimo u tom vašem Paromlinu. U tom smislu si povećavate tržište, jer će ljudi doći ovdje, posjetitelji potencijalni, baš zato jer žele naučiti nešto o nečemu što drugdje u svijetu nemaju priliku.“

Sugovornici navode različite razloge zbog kojih Paromlin, unatoč svom potencijalu, propada. Opačić detektira problem isplativosti ulaganja u takve prostore:

„Znamo da danas živimo u vrijeme komercijalizacije svega. To je činjenica, pogotovo da naša država nema dovoljno sredstava samo za konzervaciju tih industrijskih postrojenja odnosno spomenika industrijske baštine i onda je

potrebno naći nekakav javni i privatni interes u tome. Potpuno je nerealno u Zagrebu da možemo očekivati adaptaciju i konzervaciju svih objekata iz te industrijske faze i da će grad i država sve moći financirati. Onda je jasno da se ne može razmišljati o kulturnoj i turističkoj valorizaciji tih objekata ukoliko ne postoji neki interes. Jer tko će vam investirati u nešto što mu neće donijeti apsolutno nikakvu dobit. Teško je to očekivati.“

Kostrenčić smatra kako su, između ostalog, problem i nadležne institucije:

„Ako sad zanemarimo nešto što ne smijemo zanemariti, problem vlasničkih odnosa, problem ovih raznoraznih institucija i zavoda zaduženih za zaštitu spomenika i slično, onda možemo reći da cijela ta priča može ići srazmjerno brzo i ona ide nekako odozdo, da se tako izrazim. Pa tako u nekom trenu nešto što je bilo skvot, van zakona, postane Medika na primjer. Nema problema da se te stvari počinju događati i to je atraktivno i ne treba zanemariti tu jednu novu populaciju koja se počinje lagano generirati. (...) Dakle to je moje osobno mišljenje, a to je da Zavod za zaštitu spomenika i slične institucije koje su uključene u tome same nemaju viziju što bi s tim građevinama trebalo napraviti i to je možda najveća prepreka. Konzerviranje nečega u stadiju kakvom je sad, bez da ima život – nula bodova. (...) Dakle ono što je tu jako bitno jest to da se možda promijeni pristup takvim građevinama, a onda dalje da bi se promijenio, sasvim sigurno se radi o nužno potrebnoj razmjeni mišljenja. Dakle, određenoj fleksibilnosti službi u kojima, ako postoji netko tko ima nekakvu viziju i ako tu viziju može može argumentirati i ako je ona dobra, onda da ta druga strana, konzervatorska, izađe iz svojih okvira statusa *quo* u nešto što je konstruktivno.“

Šimunović smatra da je pravi problem zbog kojeg se Paromlin dosad nije, a po njezinom mišljenju ni neće revitalizirati, profit:

„Zbog toga što sadašnja gradska vlast ima pristup gradu na način što je trenutačno najunosnije. Ulaganje u industrijsku baštinu nije nešto što je kratkoročno isplativo, a gradonačelnik i sadašnja gradska vlast već godinama zanemaruju bilo kakvu dugoročnu strategiju, a industrijska baština je upravo nešto što zahtijeva dugoročnu strategiju. Industrijska baština je nešto što u svojoj prenamjeni, koju mora doživjeti na neki način zbog toga što je zapostavljena, jest njima ogroman trošak za koji trebaju stvoriti novac, dok na ovaj način, dopuštajući da ona

propada, stvaraju dodatni profit sa prodajom zemljišta koja je i u ovom slučaju atraktivna lokacija. Dakle, oni bi mogli uložiti u to da svima nama bude dobro, a mogli bi i malo pričekati tako da bude samo njima dobro.“

Šimunović zaključuje kako će Paromlin služiti kao primjer:

„Trenutačno, mislim da je s onim prvim bagerima postalo jasno da je Paromlin nešto što je zapravo izgubljena bitka, kao ta lokacija. Razlog zbog čega smo mi istupili kad su ti bageri prvotno krenuli jest taj što nama Paromlin predstavlja simbol nečega što se u Zagrebu replicira. Neću lagati da mislim da možemo spasiti Paromlin, mislim da ne možemo, ali smatram da Paromlin možemo koristiti kao nekakav podsjetnik da se to više nikada ne dogodi. Mislim da je to jako dobra stvar zbog toga što se oko Paromlina je nekakva javnost senzibilizirala i to je isto jedan kapacitet koji se treba koristiti. Paromlin treba biti, ako ništa drugo, onda barem nadgrobni spomenik tome da se to nikad više ne ponovi. Definitivno ćemo se baviti time da se to više nikada ne ponovi.“

8. Rasprava

Iz rezultata istraživanja možemo zaključiti kako industrijska baština doista jest dio identiteta grada. Ona kroz svoje postojanje u razvoju urbanog prostora postaje inkorporirana u urbanu kulturu. Međutim, potrebno je pažljivo preispitati što industrijska baština jest i prepoznati ograničenja u pokušajima očuvanja industrijske arhitekture. Potrebno je prema određenim kriterijima probati primjere koji, s jedne strane predstavljaju arhitektonski, fizički važne lokalitete za identitet grada, ali one koji osim toga predstavljaju mnogo više, oni koji imaju važno mjesto u društvenom sjećanju lokalne i šire zajednice te koje oni osjećaju dijelom svog prošlog, sadašnjeg i mogućeg budućeg identiteta.

Iz toga se nameće pitanje na koji način treba revitalizirati industrijsku baštinu. Rezultati pokazuju kako su takvi prostori pogodni upravo za kulturne sadržaje i kulturno/kreativnu proizvodnju. Ono što se pokazuje kao važan moment u promišljanju budućih funkcija i sadržaja za takve prostore jest važnost da njihova namjena bude javna, da to budu otvoreni, dostupni prostori svim zainteresiranim sudionicima, lokalnoj zajednici koja je primarno pod utjecajem njihovog razvoja, a onda i turistima kao potencijalni dio turističke ponude grada. Primjeri dobre prakse u Europi pokazuju da je

razvoj takvih prostora realna mogućnost. Ono što se pokazuje kao problematično jest isplativost takvih „kulturnih centara“ i njihova održivost. Mogućnosti postoje, ali ovo pitanje ostaje otvoreno.

Jedan od preduvjeta da objekti industrijske baštine postanu i ostanu otvorena, javna mjesta jest *bottom-up* pristup njihovoj revitalizaciji. Takav pristup omogućuje participaciju različitih zainteresiranih i lokalnih skupina u realizaciji projekata u takvim prostorima, ali i njihovo održavanje, takva participacija čini ih živim dijelovima grada. Naznake takvog pristupa vidljive su u slučaju bivše tvornice Rog u Ljubljani, ali ono što se kroz istraživanje otkriva jest nemogućnost pomirenja i suradnje različitih vizija budućnosti tog prostora. Gradski planovi koji postoje naizgled su pozitivan primjer odnosa grada prema industrijskoj baštini, ali s druge strane predstavljaju stvarnu prijetnju i mogućnost gentrifikacije i elitizacije prostora. Slučaj Paromlina u Zagrebu pokazuje se kao slučaj niza promašenih ili propuštenih ideja i mogućnosti. Nedvojbeni potencijal gubi se u nizu strukturalnih prepreka.

Ovo istraživanje dovodi do naznaka određenih problema u pokretanju projekata u konkretnim slučajevima bivše tvornice Rog i Paromlina, ali potrebno je dublje ući u problematiku odnosa pojedinih gradova prema industrijskoj baštini. Potrebno je dalje istraživati odnose (moći) u gradovima koji, s jedne strane otvaraju mogućnosti razvoja i revitalizacije baštine, a s druge taj proces koče, zaustavljaju ili odmah u početku onemogućavaju. Potrebno je istražiti i odnos stanovnika prema konkretnim primjerima industrijske baštine kako bi se došlo do odgovora zašto i za koga se takva baština čuva i revitalizira. Možda i najveće ograničenje ovog istraživanja jest upravo izostanak komunikacije sa svim akterima uključenim u procese vezane za bivšu tvornicu Rog i Paromlin iz razloga koji su već spomenuti. Kao rezultat toga ostaje još mnogo otvorenih pitanja koja je potrebno istražiti kako bi se dobila cjelovita slika odnosa grada prema industrijskoj baštini.

9. Zaključak

Urbani prostor, kao i prostor općenito, oblikuje se kroz ljudske interakcije i njegovo značenje rezultat je društvene interpretacije i iskustva. Arhitektura industrije jednako tako predstavlja društveni proizvod i čini dio urbanog prostora i njegovog identiteta. Arhitektura industrije postaje baštinom kroz prepoznavanje njezine važnosti za fizički i simbolički identitet grada. Stanovnici grada ju osjećaju ili ne osjećaju svojom i na taj način ona ostaje podsjetnik na prošla vremena ili postaje živi sudionik urbanog života i dio urbane kulture. Svoje mjesto u gradu potvrđuje kroz očuvanje i revitalizaciju kroz koju dobiva novi sadržaj i ostaje mjesto proizvodnje, ali proizvodnje druge vrste, one kulturne.

Preispitivanje odnosa grada prema industrijskoj baštini relativno je nova pojava. Tek danas, s određenim odmakom, društvo prepoznaje vrijednost takvih lokaliteta i do izražaja dolazi potreba ispravnog postupanja prema industrijskoj baštini. Takvi prostori su deindustrijalizacijom izgubili svoju primarnu funkciju, onu proizvodnu, ali danas su ti prostori i više nego spremni za preuzimanje novih značenja. Oni su jedinstveni primjeri arhitekture koji razlikuju gradove jedne od drugih. To su fizička, kulturna, povijesna i društvena mjesta. Upravo zato je važno iskoristiti potencijal koji industrijska baština ima te kroz ideju interakcije prošlosti, sadašnjosti i budućnosti revitalizirati takve objekte.

Kreativni gradovi postali su nova paradigma razvoja gradova. U globaliziranom svijetu pojavljuje se potreba za lokalnim posebnostima koje bi gradovima mogle pružiti kompetitivnu prednost u smislu razvoja, učiniti ih prepoznatljivima, poželjnijima i ugodnijima za život. To su gradovi u kojima važnu ulogu ima kultura, tradicionalno shvaćena kultura u obliku likovnosti, kazališta, glazbe i filma, ali i kreativna i kulturna proizvodnja. Kao najznačajniji pokretači razvoja kreativnog grada pokazuju se upravo kulturne/kreativne industrije. Spajanjem novih informacija i tehnologija s kulturnom proizvodnjom gradovi oživljavaju svoj prostor, animiraju svoje stanovnike i obogaćuju svoju kulturnu i turističku ponudu.

Industrijska baština zauzima važno mjesto u kreativnom gradu. Kroz revitalizaciju takvih prostora otvara se mogućnost inovativnog pristupa kulturi. Revitalizacija industrijske baštine trebala bi se odvijati kroz ideju razvoja kulturnog

sadržaja u takvim prostorima. Objekti industrijske baštine pogodni su za takvu vrstu revitalizacije zbog svog specifičnog izgleda koji pruža različite mogućnosti za kulturnu proizvodnju. Ali industrijska baština nije samo atraktivna umjetnicima, kreativnim poduzetnicima i inovativnim pojedincima i grupama. Smještanjem takvih sadržaja u objekte industrijske baštine ona ponovno živi, a taj život prelijeva se i na neposredno susjedstvo, ali i na čitav grad i šire.

U Sloveniji i Hrvatskoj postoje zakonom propisani načini na koje je potrebno tretirati kulturnu baštinu (Slovenija) i kulturno dobro (Hrvatska). U te kategorije spadaju i bivša tvornica Rog u Ljubljani i Paromlin u Zagrebu. Njihovi su potencijali na razini dvaju gradova prepoznati, ali njihova revitalizacija nije provedena. Ono što se pokazalo kao ključan problem u slučaju bivše tvornice Rog jest izostanak komunikacije gradskih vlasti i trenutnih korisnika prostora te nemogućnost pomirenja različitih vizija za razvoj prostora. Rezultat takvog stanja jest idejni projekt koji je neprovediv u praksi. Sličan problem postoji u Zagrebu, postojeći planovi za budućnost Paromlina se ne provode te je on prepušten djelovanju vremena i prirode što za posljedicu ima potpunu devastaciju zakonom zaštićenog kulturnog dobra.

Istraživanje u ovom radu temeljilo se na tri glavne pretpostavke. Prva od tih pretpostavki bila je ta da se zaštita važnih primjera nepokretnih kulturnih dobara u Hrvatskoj u praksi ne ostvaruje u potpunosti, što je vidljivo na primjeru Paromlina. Pretpostavka je potvrđena, ali se kao važnije pitanje postavilo zašto se ta zaštita ne ostvaruje. Druga pretpostavka bila je ta da su objekti industrijske baštine važan dio identiteta grada, te da odnos prema takvim objektima utječe na lokalnu zajednicu. Ova pretpostavka je isto tako potvrđena, jer pitanje revitalizacije nije samo što smjestiti u takve prostore, već i kako projekte revitalizacije provesti. U obzir se moraju uzeti odnosi moći u gradu i svi zainteresirani akteri. Participacija građana u ovakvim projektima iznimno je važna, jer se kroz *bottom-up* pristup stvara povezanost korisnika s revitaliziranim prostorom i samim time povećava se i odgovornost za prostor. Izostajanjem participacije širokog spektra aktera u urbanom prostoru, revitalizacija može za posljedicu imati loše projekte, manipulaciju ali i gentrifikaciju i elitizaciju prostora. Time je potvrđena i treća pretpostavka koja je bila ta da se *bottom-up* kulturnim planiranjem u revitalizaciji važnih primjera industrijske baštine ostvaruje njihov potencijal za ukupan razvoj grada, njegovog vizualnog, kulturnog i društvenog identiteta.

Kroz istraživanje otvorila su se mnoga pitanja, od toga kako iskoristiti bivše industrijske prostore do toga zašto se njihov potencijal ne iskorištava. Ono što je neupitno jest upravo njihov potencijal koji, čini se, još uvijek nije dovoljno osviješten izvan stručne zajednice. Dok industrijska baština, kao što je to primjer Paromlina u Zagrebu, ostaje tek „potencijal na čekanju“, ona ne čeka. Njezin vizualni identitet se mijenja iz godine u godinu, gubi se njezina prepoznatljivost, a time i sam potencijal da doista živi u suvremenom urbanom prostoru, da postane bilo što drugo osim ruševine, mrtvog podsjetnika na neka prošla vremena. Industrijska baština je izniman resurs i odnos grada prema ovakvim objektima mora biti aktivan odnos s ciljem njihovog očuvanja, ali i oživljavanja kako bi postali ne samo prikazi prošlosti, već i ravnopravni sudionici u slici budućnosti grada. Kako bi se to ostvarilo potrebno je djelovati sada i ne dopustiti njihovo potpuno nestajanje iz gradskog prostora.

Prijedlozi za buduća istraživanja:

1. Ovaj diplomski rad tek je otvorio mnoge teme vezane uz odnos grada prema industrijskoj baštini. Potrebno je dalje i dublje istražiti problematiku te provesti istraživanje među stanovnicima pojedinih gradova.
2. Važno je, u bavljenju industrijskom baštinom, na umu imati interdisciplinarni pristup, jer jedino na taj način moguće je istražiti i razumjeti sve aspekte njezinog nastajanja, postojanja i razvoja.
3. Potrebno je uvijek postavljati pitanje koji su to problemi i zašto se revitalizacije konkretnih slučajeva ne provode prema planovima i zašto u nekim slučajevima planovi uopće ne postoje.
4. Važno je baviti se odnosima moći u gradu i detektirati sve aktere uključene u urbane promjene.
5. Potrebno je jednako tako i preispitivati važnost industrijske baštine za grad, za koga ona postoji i za koga i s kojom svrhom se revitalizira.

10. Literatura

1. Arčabić, G. (2007) Zagrebačka industrijska baština u registru kulturnih dobara Republike Hrvatske – pregled, stanje, potencijali. *Informatica Museologica*. 38 (1-2), 22-29.
2. Arnstein, S. (1969) A ladder of citizen participation. *Journal of the American Institute of Planners*, 35: 216-224.
3. Bassand, M. (2001) Za obnovu urbane sociologije. Jedanaest teza. *Sociologija*. 43 (4), 346-352.
4. Bianchini, F. (1999) Cultural Planning for Urban Sustainability. U: Nyström, L. i Fudge, C. (ur.) *City and Culture: Cultural Processes and Urban Sustainability*. Kalmar: The Swedish Urban Environment Council.
5. Casey, E. S. (1996) How to Get from Space to Place in a Fairly Short Stretch of Time. U: Feld, S. i Basso K. H. (ur.) *Senses of Place*. Santa Fe, New Mexico: School of American Research.
6. Chapman, D. W., Larkham, P. J. (1994) *Understanding Urban Design. An Introduction to the Processes of Urban Change*. Birmingham: University of Central England.
7. Čaldarović, O., Šarinić, J. (2008) First Signs of Gentrification? Urban Regeneration in the Transitional Society: The Case of Croatia. *Sociologija i prostor*. 46 (3-4), 369-381.
8. Dešman, M. (2011) Rog et cetera. *Arhitektov bilten*. 190-191, 6-7.
9. Dupagne, A. i Dumont, E. (2006) *Pro Active Management of the Impact of Cultural Tourism upon Urban Resources Economies*. Liege: LEMA, University of Liege.
10. Florida, R. (2002) *The Rise of Creative Class: And How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life*. New York: Basic Books.
11. Gandy, M. (2013) Landscape and Infrastructure in the Late-Modern Metropolis. U: Bridge, G. i Watson, S. (ur.) *The New Blackwell Companion to the City*. Malden: Wiley-Blackwell.
12. Gligorijević, Ž. (2007) Forces and Trends Shaping the Contemporary City: The Creative Sector in Creative Cities. U: Švob-Đokić, N. (ur.) *The Creative City: Crossing Visions and New Realities in the Region*. Zagreb: Institute for International Relations.

13. Hartley, J. (2005) *Creative Industries*. U: Hartley, J. (ur.) *Creative Industries*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
14. Hubbard, P. (2006) *City*. London, New York: Routledge.
15. Hubbard, P. (2008) *Prostor/Mjesto*. U: Atkinson, D. et al. (ur.) *Kulturna geografija: kritički rječnik ključnih pojmova*. Zagreb: Disput.
16. Ifko, S. (2011) Dediščina in revitalizacija opuščenih industrijskih območij. *Arhitektov bilten*. 190-191, 31-35.
17. Jurman U., Štular, M. (2013) RogLab – The Factory that is Making Itself. U: Długosz, A. et al. (ur.). *Revitalisation Through Arts and Culture*. Nürnberg: Project Second Chance.
18. Kunzmann, K.R. (2013) Creative Cities: Vision, Enthusiasm and Reality. U: Długosz, A. et al. (ur.) *Revitalisation Through Arts and Culture*. Nürnberg: Project Second Chance.
19. Landry, C. (2000) *The Creative City: A Toolkit for Urban Innovators*. London: Earthscan.
20. Lin, J., Mele, C. (2012) *The Urban Sociology Reader*. New York: Routledge.
21. Low, S. M. (2006) Smještanje kulture u prostoru. Društvena proizvodnja i društveno oblikovanje javnog prostora u Kostarici. U: Low, S. M. (ur.) *Promišljanje grada: studije iz nove urbane antropologije*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
22. Mišetić, A., Ursić, S. (2010) „The Right to the City“: An Example of a Struggle to Preserve Urban Identity in Zagreb. *Sociologija i prostor*. 48 (1), 3-18.
23. Molotch, H. (2013) Objects and the City. U: Bridge, G. i Watson, S. (ur.) *The New Blackwell Companion to the City*. Malden: Wiley-Blackwell.
24. Paladino, Z. (2012) Zaštita zagrebačke industrijske baštine izradbom konzervatorskih elaborata Gradskoga zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu. *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*. 33/34, 147-172.
25. Pogačar, K. (2014) „Urban Activator“ – Participatory and Bottom-up Tool of Urban Change. Definition and Selected Examples. *Prostor*. 48 (2), 188-199.
26. Rogić, I. (2000) *Tehnika i samostalnost. Okvir za sliku treće hrvatske modernizacije*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

27. Soja, E. W. (2003) *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. New York: Verso.
28. Svirčić Gotovac, A., Zlataar, J. (2008) Akteri rekonstrukcije Cvjetnog trga u Zagrebu. *Sociologija i prostor*. 46 (1), 53-76.
29. Šarinić, J., Čaldarović, O. (2015) *Suvremena sociologija grada. Od „nove urbane sociologije“ prema „sociologiji urbanog“*. Zagreb: Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
30. Šepić, Lj. (2007) Tehničko nasljeđe 19. i 20. stoljeća kao dio gradskog identiteta Zagreba. *Informatica Museologica*. 38 (1-2), 30-3
31. Šimpraga, S. (2010) *Zagreb, javni prostor*. Zagreb: Porfirogenet.
32. Špikić, M. (2010) Otkrivanje zagrebačke industrijske baštine. *Kvartal*. VII 1/2, 27-29.
33. Švob-Đokić, N. (2008) Što su kulturne/kreativne industrije? U: Švob-Đokić, N. et. al. (ur.) *Kultura zaborava. Industrijalizacija kulturnih djelatnosti*. Zagreb: Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
34. Urry, J. (1995) *Consuming Places*. New York: Routledge.
35. Uršič, M. (2011) *Utilization Concepts Draft of Rog Centre of Contemporary Arts – Analysis of Focus Groups (Summary)*. Ljubljana: Second Chance Project, City of Ljubljana: Department for Culture.
36. Uršič, M. (2013) The Importance of Culture in Urban Regeneration Practices. U: Długosz, A. et al. (ur.) *Revitalisation Through Arts and Culture*. Nürnberg: Project Second Chance.
37. Vukić, F. (2013) *Grad kao identitetski sustav. Prema metodi sustavnog projektiranja identiteta zajednice*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet, Studij dizajna.
38. Zlataar, A. (2008) *Prostor grada, prostor kulture: eseji iz kulturne politike*. Zagreb: Naklada Ljevak.
39. Zukin, S. (1982) *Loft Living: Culture and Capital in Urban Change*. Baltimore: John Hopkins University Press.
40. Zukin, S. (1995) *The Cultures of Cities*. Oxford, Cambridge: Blackwell.

10.1. Internetni izvori

1. Blublu.org. URL: <http://blublu.org/sito/blog/?p=2767>. (17.9.2016.)
2. Chan, R. C. (2011) *Old Buildings, New Ideas: Historic Preservation and Creative Industry Development as Complementary Urban Revitalization Strategies*. URL: http://repository.upenn.edu/hp_theses/175/ (15.12.2015.)
3. Culture.si. *Tovarna Rog*. URL: http://www.culture.si/en/Tovarna_Rog. (25.2.2016.)
4. Culturenet.hr URL: <http://www.culturenet.hr/default.aspx?id=37120>. (17.9.2016.)
5. Eurotribe.com. URL: <http://eurotribe.com/rog-factory-ljubljana/>. (17.9.2016.)
6. Joint ICOMOS – TICCIH Principles for the Conservation of Industrial Heritage Sites, Structures, Areas and Landscapes. (2011) URL: http://www.icomos.org/Paris2011/GA2011_ICOMOS_TICCIH_joint_principles_EN_FR_final_20120110.pdf. (15.12.2015.)
7. Google Maps. URL: <https://www.google.hr/maps>. (17.9.2016.)
8. Kurnik, A., Bezec, B. (2008) *Rog: Struggle in the City*. URL: <http://eipcp.net/transversal/0508/kurnikbezec/en> (1.3.2016.)
9. MX_SI Architectural Studio. *Rog Art Center*. URL: <http://www.mx-si.net/projects/rog-art-center/>. (25.3.2016.)
10. Paromlin 2013. *Grad Zagreb. Strategijsko planiranje: Projekti i programi*. URL: <http://www.zagreb.hr/default.aspx?id=47875>. (1.4.2016.)
11. Pogledaj.to. URL: <http://pogledaj.to/wp-content/uploads/2014/01/6.-paromlin.jpg>. (17.9.2016.)
12. Projekt Zagrebački kreativni klaster Gredelj. *Grad Zagreb. Strategijsko planiranje*. URL: <http://www.zagreb.hr/default.aspx?id=45649>. (1.4.2016.)
13. Razvojna strategija Grada Zagreba (ZagrebPlan). *Grad Zagreb. Strategijsko planiranje*. URL: <http://www.zagreb.hr/default.aspx?id=47768>. (1.4.2016.)
14. Registar kulturnih dobara. *Ministarstvo kulture Republike Hrvatske*. URL: <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212&kdId=188387789>. (13.3.2016.)
15. Register nepremične kulturne dediščine. *Ministarstvo za kulturo Republike Slovenije*. URL: <http://rkd.situla.org/>. (13.3.2016.)

16. Second Chance Project. URL: <http://www.secondchanceproject.si/>. (20.12.2015.)
17. Strategija kulturnog i kreativnog razvitka grada Zagreba 2015.-2022. URL: [http://www.zagreb.hr/UserDocsImages/KULTURA%20Strategija%20\(1\).pdf](http://www.zagreb.hr/UserDocsImages/KULTURA%20Strategija%20(1).pdf). (1.4.2016.)
18. Strategija razvoja kulture v Mestni občini Ljubljana 2012-2015. MOL – Mestna občina Ljubljana. Oddelek za kulturo. URL: <http://www.ljubljana.si/si/mol/mestna-uprava/oddelki/kultura/>. (1.4.2016.)
19. Strategija razvoja kulture v Mestni občini Ljubljana 2016-2019. MOL – Mestna občina Ljubljana. Oddelek za kulturo. URL: <http://www.ljubljana.si/si/mol/mestna-uprava/oddelki/kultura/>. (1.4.2016.)
20. Strategija zaštite, očuvanja i održivog gospodarskog korištenja kulturne baštine Republike Hrvatske za razdoblje 2011.-2015. URL: http://www.min-kulture.hr/userdocsimages/bastina/STRATEGIJA_BASTINE_VRH.pdf. (1.4.2016.)
21. Špikić, M. (2013) Ruševine Poučavaju? *Vijenac*. 515, URL: <http://www.matica.hr/vijenac/515/Ru%C5%A1evine%20pou%C4%8Davaju%3F/>. (28.3.2016.)
22. The Paris Declaration On heritage as a driver of development. (2011) URL: http://www.icomos.org/Paris2011/GA2011_Declaration_de_Paris_EN_20120109.pdf. (20.12.2015.)
23. Tovarna Rog. URL: tovarna.org. (23.3.2016.)
24. Uršič, M. (2012) Revitalização cultural urbana "de cima para baixo" - Bens culturais escondidos a reabilitação da antiga Fábrica Rog. *Revista crítica de ciências sociais*. URL: <http://rccs.revues.org/5143>. (11.10.2015.)
25. Zakon o varstvu kulturne dediščine. URL: <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO1739>. (13.3.2016.)
26. Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara. URL: <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=81>. (13.3.2016.)

11. Prilozi

11.1. Tablice

Prilog 1. Mogući efekti revitalizacije industrijske baštine (Dupagne, A., Dumont, E., 2006)

UTJECAJ NA RAZLIČITOST URBANE BAŠTINE	UTJECAJ NA URBANE KULTURNE PRAKSE I REPREZENTACIJE	UTJECAJ NA URBANE EKONOMIJE
POZITIVNO		
Urbana regeneracija	Različitost, ponovno otkrivanje, razmjena, identitet	Više poslova i izvora prihoda
Povećana zaštita urbanih krajolika Valorizacija baštine Stvaranje novih infrastrukture Bolja briga za javne prostore Interes za zapuštena mjesta Povećana mobilnost Bolji javni prijevoz	Povećana svjesnost zajedničke povijesti Ponovno otkrivanje ili očuvanje lokalnih vrijednosti i/ili tradicija Različitost, povećanje i poboljšanje kulturne ponude, razvoj događaja i animacije Benefiti kulturne razmjene Promjene u korištenju urbanog prostora Ponos prema porijeklu zbog veće vidljivosti i prepoznatljivosti grada Povećani osjećaj sigurnosti zbog veće brige za javni prostor	Stvaranje poslovnih prilika Nova područja komercijalnih aktivnosti Turisti troše novac u lokalnim dućanima, restoranima, hotelima Novi izvori prihoda Razvoj trgovine Privlačenje novih ulaganja Ekonomski rast
NEGATIVNO		
Uništenje, zasićenje, standardizacije ili zagađenje urbanog krajolika	Standardizacija, karikiranje, gubitak autentičnosti, otuđenje, osjećaj invazije	Ovisnost o jednom sektoru, više troškova i gentrifikacija
Degradacija ili uništavanje urbanih krajolika Nestanak baštine Previše turista Stvaranje mjesta s jednom funkcijom Globalizacija i standardizacija arhitekture Uljepšavanje i konzervacija urbanih prostora Prometne gužve i nedostatak parkirnih mjesta	Sukobi između lokalnog stanovništva i posjetitelja Lokalno otuđenje, osjećaj gubitka grada, osjećaj invazije Gubitak duha zajednice Štetna stereotipizacija Gubitak značaja lokalnih vrijednosti i/ili običaja Gubitak identiteta Uništenje alternativnih povijesti Promjene u korištenju urbanih prostora	Rizik od ovisnosti o jednom sektoru – turizam Povećani troškovi za grad Povećanje cijena nekretnina Povećanje cijena proizvoda i usluga

Prilog 2. Razlika između tzv. *top-down* pristupa i *bottom-up* pristupa (Pogačar, K., 2014.)

	Top-down	Bottom-up
Inicijativa	Počinje s administracijom, često uključuje pitanja koja bi trebala biti riješena učinkovito i široko podržana.	Počinje s organizacijama civilnog društva ili s predanim pojedincima.
Ciljana skupina	Definirana prema temi. Potencijalni interes je preduvjet.	Formira i organizira samu sebe.
Tema	Postavlja se kroz planiranje propisa ili programa.	Nastaje iz svakodnevnog života.
Problem	Mora se razviti na temelju teme.	Postoji i glavni je motiv.
Svijest	Mora se razviti na temelju relevantnih informacija i kampanji.	Razvija se kroz iskustvo i rad na temi ili konkretnom problemu.
Motivacija	Veća učinkovitost, manje opozicije, povećana legitimnost.	Društveni kontakti i želje za promjenom.
Utjecaj	Traži aktivnost i uključenje odozgo.	Želi postići promjene u propisima i administraciji (<i>top</i>) odozdo.
Aktivnosti	Planira ih administracija, često uz vanjsko moderiranje.	Proizlaze iz procesa, često uz korištenje poznatih metoda.

Prilog 3. Definiranje i zaštita kulturne baštine/kulturnog dobra (Zakon o zaštiti kulturne baštine Republike Slovenije/Zakon o očuvanju kulturnih dobara Republike Hrvatske)

	DEFINIRANJE	ZAŠTITA
SLOVENIJA	<p>Kulturnu baštinu čine dobra naslijeđena iz prošlosti koja Slovenke i Slovenci, pripadnice i pripadnici talijanske i mađarske zajednice i romske zajednice i drugi državljani Republike Slovenije smatraju izrazom svojih vrijednosti, identiteta, etničke pripadnosti, vjerskih i drugih uvjerenja, znanja i tradicija. Baština uključuje aspekte okoliša koji proizlaze iz zajedničkog odnosa ljudi i prostora kroz vrijeme. (Članak 1.)</p> <p>Registrirana baština predmet je javnog interesa. (Članak 8.)</p>	<p>Područje očuvanja baštine određuje se u svrhu cjelokupne konzervacije, sprečavanja njezinog uništenja i smanjenja njezine vrijednosti na državnoj i lokalnoj razini. (Članak 25.)</p> <p>S baštinom se treba postupati na način da se što bolje očuvaju njezine kulturne vrijednosti za budućnost. (Članak 36.)</p>
HRVATSKA	<p>Kulturna dobra Republike Hrvatske čine pokretne i nepokretne stvari od umjetničkog, povijesnog, paleontološkog, arheološkog, antropološkog i znanstvenog značenja. (Članak 2.)</p>	<p>Svrha zaštite kulturnih dobara jest zaštita i očuvanje kulturnih dobara u neokrnjenom i izvornom stanju, te prenošenje kulturnih dobara budućim naraštajima, stvaranje povoljnijih uvjeta za opstanak kulturnih dobara i poduzimanje mjera potrebnih za njihovo redovito održavanje, uspostavljanje uvjeta da kulturna dobra prema svojoj namjeni i značenju služe potrebama pojedinca i općem interesu. (Članak 5.)</p> <p>Vlasnik kulturnog dobra obavezan je postupati kulturnim dobrom s dužnom pažnjom, a osobito ga čuvati i redovito održavati. (Članak 20.)</p>

Prilog 4. Razvojne prepreke i posebni ciljevi u području kulturne baštine Grada Zagreba (Strategija kulturnog i kreativnog razvitka grada Zagreba 2015.-2022.)

Razvojne prepreke	Posebni ciljevi
Nezadovoljavajuće građevno stanje industrijske baštine.	Zaštititi i poticati održivo korištenje kulturnom baštinom.
Nedovoljno istražene mogućnosti primjene i razvoja sadržaja kulturne baštine u funkciji razvoja turizma te nedostatno razumijevanje potreba turista.	Preurediti i prenamijeniti objekte kulturne i povijesne vrijednosti koji su u vlasništvu Grada Zagreba u prostore s kulturnom namjenom.
Nedostatna sustavna promocija važnosti i vrijednosti kulturnih dobara na lokalnoj razini.	Poticati i odražavati nematerijalnu kulturnu baštinu.
Nedostatna potpora umjetničkom stvaralaštvu, promociji i distribuciji umjetničkih proizvoda.	Poboljšati sustav zaštite i upravljanja kulturnim dobrima u svrhu razvoja turizma.
Neadekvatna zaštita građe.	Poduprijeti inicijative i projekte koji revaloriziraju i interpretiraju kulturno nasljeđe.
Nedovoljna međunarodna prepoznatljivost kulture grada Zagreba.	Pružiti potporu inovativnom umjetničkom stvaralaštvu, promociji i distribuciji umjetničkih proizvoda.
Nezadovoljavajuće razumijevanje značenja važnosti zaštite kulturne baštine od strane građana i posjetitelja.	<p>Građanima osigurati pristup raznolikim kulturnim izričajima drugih kultura.</p> <p>Poticati i unapređivati razumijevanje značenja zaštite i promicanja raznolikosti kulturnih izričaja putem programa obrazovanja i podizanja svijesti usmjerenih na širu javnost.</p>

11.2. Intervju

Prilog 5. Popis sugovornika

1. Voditeljica *RogLaba* u Ljubljani **Meta Štular**
 - projekt „*Second Chance*“
2. Zamjenica tajnice Odjela za kulturu Gradske općine Ljubljana **Jerneja Batič**
 - projekt „*Second Chance*“
3. Voditelj Muzeja i galerija Gradske općine Ljubljana **Blaž Peršin**
 - projekt „*Second Chance*“
4. Docent na Odsjeku za sociologiju (Centar za prostornu sociologiju) Fakulteta za društvene vede u Ljubljani **dr. sc. Matjaž Uršič**
 - nositelj kolegija Sociologija arhitekture na Odsjeku za sociologiju Fakulteta za društvene vede u Ljubljani
 - projekt „*Second Chance*“
5. Docentica na Fakultetu za arhitekturu u Ljubljani **dr. sc. Sonja Ifko**
 - istraživački interes: industrijska arhitektura
6. Izvanredni profesor na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu **dr. sc. Marko Špikić**
 - izvođač kolegija Zaštita spomenika kulture na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu
7. Izvanredna profesorica na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu **dr. sc. Nevena Škrbić Alempijević**
 - Projekt „Grad u nastajanju“
8. Pomoćnica ravnatelja Instituta za povijest umjetnosti u Zagrebu **Ivana Haničar Buljan**
 - sekcija za Arhitektonsko naslijeđe Društva arhitekata Zagreba
9. Izvanredni profesor na Studiju dizajna Arhitektonskog fakulteta u Zagrebu **dr. sc. Feđa Vukić**
 - autor knjige „Grad kao identitetski sustav“
10. Viši predavač na Katedri za arhitektonsko projektiranje Arhitektonskog fakulteta u Zagrebu **Alan Kostrenčić**
 - nezavisni ekspert u žiriju međunarodnog istraživačko-anketnog natječaja za uređenje i dovršenje lokacije Paromlin „*Paromlin: Changing the Face*“

11. Znanstvena savjetnica na Institutu za razvoj i međunarodne odnose **dr. sc. Daniela Angelina Jelinčić**

- istraživački interes fokusiran na kulturni turizam, kulturne/kreativne industrije, kulturnu politiku, kreativnost/inovativnost i ekonomiju kulture

12. Izvanredni profesor na Odsjeku za geografiju Prirodoslovno-matematičkog fakulteta u Zagrebu **dr. sc. Vuk Tvrтко Opačić**

- nositelj kolegija Turistička valorizacija baštine na Odsjeku za geografiju Prirodoslovno-matematičkog fakulteta u Zagrebu

13. Predstavnica stranke Za grad **Jelena Šimunović**

- aktivna borba za zaštitu Paromlina

Prilog 6. Teme polustrukturiranih intervjuja

1. Uvod (Predstavljanje, dozvola za snimanje)

2. Industrijska baština kao dio identiteta grada

- Smatrate li da je industrijska baština dio identiteta grada?
- Što bi za grad značilo zapuštanje/rušenje takvih objekata?
- Na koji bi se način takvi objekti mogli iskoristiti?
- Kakvu ulogu takvi objekti imaju u ukupnom razvoju grada?
- Smatrate li da bi kultura trebala biti važan faktor u revitalizaciji objekata industrijske baštine?

3. *Bottom up* kulturno planiranje

- Na koji način stanje i izgled objekata industrijske baštine utječe na lokalnu zajednicu?
- Je li važno sudjelovanje lokalne zajednice u planiranju revitalizacije objekata industrijske baštine?
- Na koji bi način lokalna zajednica trebala biti uključene u takvim projektima?

4. Zaštita industrijske baštine u praksi

- Paromlin u Zagrebu (Pitanja će biti postavljena stručnjacima i predstavnicima udruga u Zagrebu)
 1. Smatrate li da je učinjeno dovoljno za zaštitu Paromlina kao nepokretnog kulturnog dobra Republike Hrvatske?
 2. Na koji način bi se Paromlin mogao upotrijebiti?
- Bivša tvornica bicikala Rog u Ljubljani (Pitanja će biti postavljena stručnjacima i predstavnicima udruga u Ljubljani)
 1. Na koji način je *Second Chance* projekt pridonio razvoju kulturne ponude Ljubljane?
 2. Smatrate li da u Ljubljani postoje uvjeti za daljnji razvoj ideje bivše tvornice Rog kao međunarodnog kulturnog centra?
 3. Što bi postojanje takvog kulturnog centra značilo za sam grad?

Prilog 7. Štular, Meta – voditeljica RogLab-a u Ljubljani, polustrukturirani intervju, 9.12.2015.

Katarina Šolčič: Smatrate li da je industrijska baština dio identiteta grada?

Meta Štular: „Tako je, industrijska dediščina je identiteta mesta, saj so se sodobna mesta pospešeno razvila ravno s pojavom industrializacije. Ko se je začelo pojavljati opuščanje industrijskih dejavnosti, se je obenem pojavilo vprašanje, kaj storiti z dediščino, ki je dala mestom tako pomemben pečat – ne le v arhitekturnem smislu, temveč tudi na področju strukture populacije, industrijskih znanj in veščin, ipd. – vplivala je na družbeno podobo mesta.“

Katarina Šolčič: Što bi za grad značilo zapuštanje/rušenje takvih objekata?

Meta Štular: „Za mesto bi zanemarjanje takšnih objektov pomenilo negiranje dela lastne kulturne identitete, neke vrste podstati, ki je vsekakor pomembna za nadaljni trajnostni razvoj mesta.“

Katarina Šolčič: Na koji bi se način takvi objekti mogli iskoristiti?

Meta Štular: „Na to vprašanje lahko govorim z aspekta kulturnega področja, na katerem delam in primera nekdanje Tovarne Rog, ki jo želi mesto Ljubljana razviti v Center kreativnih industrij. Mesto Ljubljana je smiselno zastavilo revitalizacijo nekdanje tovarne in sicer na ta način, da bi v bodoči kulturni instituciji Center Rog nadaljevali industrijsko tradicijo, vendar na sodoben način: s skupnimi izdelovalniškimi delavnicami in prostri souporabe, kjer bodo lahko posamezni ustvarjalci, podjetja, nevladne organizacije, izobraževalne institucije ipd koristile skupno infrastrukturo. Novi Center Rog bi bil neke vrste decentralizirana tovarna.“

Katarina Šolčič: Kakvu ulogu takvi objekti imaju u ukupnom razvoju grada?

Meta Štular: „V času vseevropske fokusiranosti na t.i. kreativne industrije, je tovrstne objekte smiselno uporabiti tako, da valoriziramo tudi ustvarjalnost in inovativnost ki je v njih že živela. So nekakšni simbolni objekti, s katerimi je morda smiselno premostiti vrzel med starimi in novim produkcijskimi načini. Imajo pa tudi povezovalne funkcije v prostorskem smislu, saj gre navadno za velika zaprta območja, ki v kolikor so zapuščeni, odrežejo del mesta od mestnega življenja. Tak je tudi primer tovarne Rog, saj bi z njegovo prenovo podaljšali in oživili center Ljubljane proti vzhodu in s tem omogočili rast mesta.“

Katarina Šolčič: Smatrate li da bi kultura trebala biti važan faktor u revitalizaciji objekata industrijske baštine?

Meta Štular: „Vsekakor. In to ne samo t.i. kreativne industrije, temveč tudi umetnost. Umetnost namreč ne išče funkcionalnih rešitev, temveč problematizira družbo in okolje v katerem živimo. Zato je pomembno, da pri reinterpretaaciji nekdanjih industrijskih območij in z njimi povezanih dejavnosti vklopimo tudi ta pogled.“

Katarina Šolčič: Na koji način stanje i izgled objekata industrijske baštine utječe na lokalnu zajednicu?

Meta Štular: „Pogled na razpadajoče industrijske objekte v središču mest je vsekakor deprimanten za generacijo, ki se še spomni delujočih tovarn. Še posebej v našem kulturnem prostoru ima pogled na propadle tovarne grenak priokus zaradi nepravilne divje privatizacije v času tranzicije. Revitalizacija tovrstnih objektov bi vsekakor pomenila, da kot družba želimo to stanje konstruktivno preseči - tudi na simbolni ravni.“

Katarina Šolčič: Je li važno sudjelovanje lokalne zajednice i interesnih grupa u planiranju revitalizacije objekata industrijske baštine? Na koji bi način lokalna zajednica i interesne grupe trebale biti uključene u takvim projektima?

Meta Štular: „Vsekakor. Vendar pa bi opozorila, da je lokalna populacija ni vedno napredna v svojih idejah, saj jo zanimajo predvsem neposredni učinki revitalizacije na njihovo življenje. V primeru Centra Rog je lokalno populacijo denimo zanimalo predvsem, koliko parkirnih prostorov bo na voljo v kleti Centra Rog. Interesne skupine je vsekakor tudi smiselno vključiti že v snovanje kulturnih strategij. Če namreč nimamo jasnih ciljev in vizij pri revitalizaciji, se lahko zgodi, da zaradi nasprotujočih si interesov projekti propadejo ali pa se v iskanju prevelikega konsenza razvojenijo. Smiselno je raziskati potrebe lokalnih skupnosti in interesnih skupin, a jim obenem ponuditi širšo vizijo, v kateri bi se lahko prepoznali. V nasprotnem primeru se nam lahko hitro zgodi, da se javni interes izgubi na račun parcialnih interesov organizacij ali posameznikov. Kot rečeno, je v tovrstnih projektih, ki so ponavadi veliki in dragi, nujno imeti jasno vizijo, ki zastopa javni interes, in konkretne cilje, vendar pa jih je potrebno nastaviti tako, da se skozi čas lahko spreminjajo in prilagajajo dejanskim potrebam družbe.“

Katarina Šolčič: Na koji način je *Second Chance* projekt pridonio razvoju kulturne ponude Ljubljane? Smatrate li da u Ljubljani postoje uvjeti za daljnji razvoj ideje bivše tvornice Rog kao međunarodnog kulturnog centra?

Meta Štular: „Mislim, da je največji prispevek projekta ravno metodološki pristop k kulturnemu razvoju in revitalizaciji. S tem pristopom se je vzpostavila nova praksa pri razvoju kulturnih investicij. Nekdanja tovarna Rog ima posebno mesto v Strategiji razvoja kulture Mestne občine Ljubljana, pa tudi v novi Strategiji trajnostnega razvoja MOL, ki jo bo Mestni svet sprejel predvidoma v začetku leta 2016. Politična volja s strani mesta torej je, obenem pa so v mestu številne kreativne skupine, posamezniki, podjetja in organizacije, ki bodo glavno bogastvo tega projekta. Geografski položaj Ljubljane je idealen za vzpostavitev regionalnega centra – o tem, ali bi Center Rog lahko postal mednarodno referenčni center pa je zaenkrat še prezgodaj govoriti.“

Katarina Šolčič: Što bi postojanje takvog kulturnog centra značilo za sam grad?

Meta Štular: Mesto bi s takin centrom vsekakor povečalo nivo multikulturnosti. Z večjim številom tujih kreativcev bi mesto pritekale tudi nove ideje, pristopi in pogledi, ki so predpogoj, da mesto ostaja živo in ustvarjalno.“

Prilog 8. Batič, Jerneja - 2. zamjenica tajnice Odjela za kulturu Gradske općine Ljubljana, polustrukturirani intervju, 13.7.2015.

Katarina Šolčić: Za početak me zanima Vaše mišljenje o industrijskoj baštini kao dijelu identiteta grada. Ima li industrijska arhitektura mjesto u gradu u budućnosti, koje bi njezino mjesto trebalo biti i na koji bi se način takva arhitektura trebala koristiti?

Jerneja Batič: „Dugo sam godina radila na području cijele Slovenije na pitanju kulturne baštine i mogu reći da naponi za konzervaciju industrijske kulturne baštine traju već dvadeset godina, dok se konkretni koraci poduzimaju tek unatrag deset godina. Postoje i neki stariji primjeri poput magazina za sol u Portorožu koji nisu nikad obnovljeni i stavljeni u nove funkcije. Što se tiče Ljubljane, na ovu poziciju sam došla prije osam godina. Tada smo u Odjelu za kulturu postavili neke ciljeve, kandidirali se za europsku prijestolnicu kulture. Tu titulu dobio je Maribor, ali smo naše strategije, vizije i ideje za obnovu koje smo sastavili za tu kandidaturu u većem dijelu prenijeli u Strategiju kulturnog razvoja koju smo poslije sastavili. Rog je jedan od projekata koji su dio te strategije. Odjel za kulturu predlagao je Županiji da se tu ne izgradi neka trgovina ili hotel, kako je to bilo planirano u početku, već da se tu stvaraju neki novi sadržaji koji gradu nedostaju u području kulture. Umjetnosti i umjetnicima najlakše je pomoći na način da im osiguraš prostor za djelovanje, infrastrukturu, da ima na taj način pomoć da nešto proizvedu i na taj način prežive. Takav prostor trebao bi biti Rog. Na tim idejama smo razvili projekt, ali kasnije su se kao problem pokazali novčani problemi, prve restrikcije i taj natječaj za javno-privatno partnerstvo koji je bio raspisan je zaustavljen i došlo je do preoblikovanja tog projekta, on je zaustavljen i istovremeno je pokrenut drugi projekt, projekt šećerane, druge industrijske baštine u blizini, koja je prvotno zamišljena kao ogroman, veći kompleks upravnog centra za pokrajinu i mjesto, ali država za to nije bila zainteresirana. Odjel za kulturu u Ljubljani predlagao je da prostor šećerane postane jedan galerijski prostor kakav Ljubljana nema i tako je taj projekt krenuo u drugom smjeru i sad još čekamo neka europska sredstva za to. Koncept za Rog se promijenio na način da smo ga smanjili samo na stari dio Roga koji bi se obnavljao, sve ostalo bi se prodalo i funkcioniralo kao parcele primjerica za parking ili nešto drugo. Problem kod projekata kao što je Rog jest to da zahtijevaju potpuno novu infrastrukturu, oni su u takvom stanju da ih ne možemo obnavljati postupno, svaku godinu dio. To su vrlo veliki projekti koji zahtijevaju velika ulaganja. Tu su ulaganja u struju, vodu, kanalizaciju, ništa od toga nije u funkciji. Prvo treba riješiti taj veliki infrastrukturni problem da bi se moglo krenuti u daljnju obnovu. Vlast u Ljubljani nas podupire, tako da je dosta projekata obnove pokrenuto. Rog zasad čeka, potrebna su velika ulaganja da bi se stvari pokrenule i da bi se doveo u dobro stanje.“

Katarina Šolčić: Kakvu bi ulogu trebala imati lokalna zajednica u revitalizaciji Roga?

Jerneja Batič: „Kroz projekt *Second Chance*, bilo je puno razgovora. Prvi neka ideja bila je da na prostoru Roga bude knjižnica, da to bude prostor dostupan lokalnoj zajednici. Radimo puno na tome da se to ostvari.“

Katarina Šolčić: Ako i kada se projekt *Second Chance* ostvari, ako se ostvari ideja Međunarodnog kulturnog centra. Postoji li opasnost od gentrifikacije, opasnost da se taj prostor elitizira i da se zatvori za alternativnu kulturnu scenu koja danas tamo postoji?

Jerneja Batič: „Okolo toga su bili neki razgovori. Postoji Metelkova i u nju se ne miješamo. Uredili smo je toliko da tamo budu protupožarni aparati i tako. Da bude sigurna. To je autonomna zona. Od početka smo govorili da ćemo dopustiti slobodu uređenja prostora u Rogu, apsolutno. Mi apeliramo na župana da daje sredstva za uređenje. Znači oni ni nisu tako samostalni kako to izgleda. Druga stvar je da mi od Roga ne želimo napraviti elitno mjesto, već otvoreno za sve generacije. Elitizirano je danas. Oni ne puštaju određene ljude unutra. Određeni mogu, drugi ne. Zapravo je jako zatvorena zajednica koja postoji danas unutra. Oni su se izolirali od ostatka mjesta i to je problem. Predložili smo da raspišemo natječaj da se prostor uredi na način da svatko može ući unutra, na neki način iznajmiti prostor i raditi unutra. Ali sve ne može ostati, neki sistem mora postojati. Tu mogu biti i rezidencijalni porostori za umjetnike. Ovisi s koje strane to gledaš, oni to smatraju elitizacijom. A zapravo je

scena u Rogu jako zatvorena. Zapravo vide samo sebe i ne vide drugu populaciju koji žele nešto stvarati, ali im je prostor nedostupan.“

Katarina Šolčić: Dakle, Socijalni centar Rog ima mjesto u budućnosti Roga?

Jerneja Batič: *„Naravno. Te mogućnosti nisu zatvorene. Bivša općina Šiška je ispraznila neke prostore kraj kina Šiška i mi smo dobili dva kata. I mi pozivamo sve da se prijave na natječaje da dobiju taj prostor za svoje djelovanje. Nisu to samo stvaraoci na području likovne umjetnosti. To uključuje producente, pisce, različite profile ljudi kojima je omogućeno da dođu do tih prostora i tamo stvaraju. Tako bi i oni lako dobili te prostore, ali oni to ne žele, oni žele biti u Rogu. Okej, u redu. Ali kada krenu radovi, oni će se morati negdje preseliti.“*

Katarina Šolčić: Koliko je Second Chance projekt važan za razvoj Ljubljane? Koliko je važno da se Ljubljana razvija kao kreativan grad?

Jerneja Batič: *„Tijekom projekta razgovarali smo s građanima Ljubljane kako bismo vidjeli kako oni vide razvoj Roga. Prvi put su se radile takve analize za neki takav objekt. Mislim da je to vrlo važno. Zapravo, na taj način se postavlja standard kako i što budeš ti tamo stavio i što je potrebno za takav projekt. Mislim da je to bilo jako dobro pa smo po tome radili neke korekture. Dobro je, ako zbog ničeg drugog, da vidiš kako stvari stoje. To je jedna stvar, druga stvar je da je posljedica toga da djeluje RogLab, naša minijatura, koji ima jako dobar odaziv i zapravo se pokazalo da su takve stvari gradu potrebne. Mislim da je to jako važno za grad.“*

Katarina Šolčić: Dakle, smatrate da je bottom-up planiranje važno u takvim projektima?

Jerneja Batič: *„Da. Ali ako ti nemaš neku ideju o projektu, jako je teško odozdo nešto napraviti. Morate imati neki koncept, neke ciljeve. I zato smo lako mogli napraviti. Dobro, projekt je trajao četiri godine, ali dobro je da su se napravile te analize. Apsolutno.“*

Prilog 9. Peršin, Blaž - voditelj Muzeja i galerija Gradske općine Ljubljana, polustrukturirani intervju, 27.11.2015.

Katarina Šolčić: Smatrate li da je industrijska baština važna kao dio identiteta grada i na koji način bi se, po vama, ona trebala koristiti?

Blaž Peršin: „Baš u posljednje vrijeme sve više te baštine, pošto se proizvodnja seli, ne samo iz gradova naših prostora, nego u, ne znam, u Aziju, bilo koje prostore. Zbog toga je ova baština, u neku ruku, ostala prazna, bosa, bez nekih novih ideja što bi se s tom baštinom trebalo učiniti, šta bi ustvari tamo trebalo stajati. Ja mislim da su to možda, pa to ni nije neka nova ideja, da su tu možda neke nove tvornice kreativnosti, neke nove tvornice znanja, neke nove tvornice umetničkih događanja koja mogu revitalizirati taj prostor gdje se ta tvornica nalazi. Dati možda i neku mogućnost za spajanje nekih novih urbanističkih veza sa tim prostorom koja nova namembnost u tom smislu omogućava. Ali je ipak značajno da taj prostor funkcioniše sa okolinom u kojoj se on nalazi. Znači da nije to neki svemirski brod koji nekako stane u taj prostor nego da ima neke korijene u društvu koje ga ustvari sa novim sadržajem napunjuje. To je jedan ja mislim prevashodan moment. Znači ima mogućnost da kreira okolinu u kojoj se nalazi, da daje neke nove inicijative, da ima neku novu mogućnost razvoja čitave urbane sredine gdje se ta tvornica ustvari nalazi.“

Katarina Šolčić: Koliko je onda važno da se u takvom prostoru smješta kultura, nekakva kreativna i da to budu prostori koji budu zapravo dostupni javnosti?

Blaž Peršin: „Najvažnije je to zbog toga jer taj prostor generira neke nove ljude, neke nove ljude koji su u tom prostoru na taj način da on daje neke nove impulse, da neke nove impulse možda generacijske, ne samo generacijske i međugeneracijske suradnje. Tako da ima taj prostor neki važan socijalni aspekt povezivanja. Ali ne treba da bude samo kultura, jer trebamo razumjeti da taj prostor, kad se prenovi, kad postane drukčija djelatnost unutra sa sobom nosi neke troškove rada, neke troškove programa koji se tamo vrše u konačnoj fazi. Za kulturu to znači da kultura nema samo taj bazični, kulturni aspekt nego je to neki gospodarski ili turistički značajan aspekt vizije nekog grada, nekog prostora u kojem se ta zgrada nalazi.“

Katarina Šolčić: Koliko je važno u razvijanju takvih prostora da u tome sudjeluje lokalna zajednica, civilno društvo..?

Blaž Peršin: „Ja mislim da je vrlo važno, zbog toga da ne ide sve odozgora prema dole, nego da se otvore neke nove mogućnosti lokalnih sredina gdje se taj prostor nalazi. Sad treba vidjeti šta je to, jel su to NGO-vi, jel su to neki zavodi koji ionako vrše neku produkciju, jel su to neka gospodarska značenja u polju kreativnih industrija, ali ne u tom uskom smislu kreativnih industrija, kreativnih ideja, kreativnih vizija koje trebaju da budu. Ali za revitalizaciju takvog prostora nije nužno samo to, mi bi htjeli da se tamo nešto događa, ali ne znamo kakva je vizija tog prostora pa uz taj bottom-up ide i neka vizija kako će taj prostor izgledati kroz pet, šest, sedam godina. Znači da ima neku strategiju svog unutrašnjeg razvoja, svoje unutrašnje ideje. Šta bi mi htjeli da postignemo s ovakvom revitalizacijom tog prostora.“

Katarina Šolčić: Što se tiče konkretno Roga u Ljubljani i *Second Chance* projekta, koliko bi ostvarenje tog projekta u Rogu značilo za razvoj kulturne ponude i općenito za Ljubljanu?

Blaž Peršin: „Načelno mi se čini da nije sve koncentrirano u starom gradu, starom centru, jer taj Rog se nalazi na nekom užem rubu centra i neke, mogu reći, više manje zapostavljene sredine. Znači, taj neki centar može dovesti kulturu u prostor gdje se kultura nije događala u toj mjeri, znači sve je bilo, više manje, orijentirano prema starom gradu gdje su bile galerije, Moderna, Narodna... Ovaj prostor, više manje, bi sa novom četvrti, muzejskom, koja se nalazi gore prema Metelkovoju, mogao značiti i neko refokusiranje mogućnosti gdje se novi prostori kulture mogu vršiti. U drugu sferu bilo bi vrlo zanimljivo da se ovdje nađu neki novi potencijali, nekih novih kreativnih mogućnosti sa povezivanjem kulture, gospodarstva, turizma i ostalih čimbenika koji vrše viziju razvoja nekog grada. To možda i ne treba da bude neka megalomanska institucija, nego da to bude participatorna institucija gdje bi svaki posebni čimbenik imao mogućnost nekog svog snalaženja u tom prostoru. Znači, neka vrsta mrežnog

povezivanja gdje bi imala neka institucija mogućnost da ima neku mrežnu svrhu, a da ispod toga imaš kapilare koje bi stvarale neke nove fleksibilne mogućnosti prilagođavanja prostoru. Nove vrste produkcija, nove vrste kreativnosti, novih sadržaja koji bi se ovdje događali, Trebalo bi, ustvari, mijenjati princip da imaš neku privatnu, osobnu inicijativu koja se usuglašuje sa nekim javnim smjerom razvoja koji ima javni interes u tome što se tamo zbiva.“

Katarina Šolčić: Smatrate li da u Ljubljani, u gradu, postoje daljnji uvjeti za razvoj takvog projekta?

Blaž Peršin: „Normalno je da je potrebno osigurati neka sredstva, pogotovo europska, da bi se takav jedan projekt mogao dovršiti do grada. Znači, naš projekt Rog Lab je bio pilotni projekt koji ima svrhu da, prvo upozorava na taj prostor, da se tamo vrši neka vrsta produkcije koja ima mjesto u novoj vrsti kreativnosti, da ima participaciju svojih činitelja koji bi trebali i u tom prostoru da budu. da se iskušava njihov modus operandi, pogotovo u međunarodnim vezama, međunarodnim projektima. Mi sad konkuriramo i za neki novi međunarodni projekt gdje bi se Fab Labovi povezivali na nekom europskom nivou. Znači da bude neki lakmus papir kako bi trebala neka velika institucija, veliki prostor, velika zajednica na tom prostoru djelovati u budućnosti. Tako da imaš tu neku vezu, neke detekcije novih sadržaja, novih platformi koje bi se tamo mogle događati, u nekom većem srazmjeru. Pogotovo, ja mislim da je nužno, da je takav projekt internacionaliziran, da ima internacionalnu, međunarodnu komponentu gdje možemo naći ljude koji se bave sličnim idejama kreativnosti, kreativnih industrija, novih pristupa proizvodnji, novih pristupa distribuciji u neku ruku. Ima i mogućnost privođenja nekih ljudi sa strane, pogotovo sa mrežnim projektima sličnih institucija, pogotovo u prostorima istočne Europe, srednje Europe gdje ovakvih prostora nema.“

Katarina Šolčić: Koji bi bili potencijalni problemi nastavka tog projekta?

Blaž Peršin: „Postoji neki pravi srazmjer dogovora, komunikacije sa ljudima koji tamo postoje. Vjerojatno svi koji su tamo neće moći sudjelovati u istoj jačini u budućnosti, neki su više vjerojatno pristupni u tom prostoru sa idejom što će biti tamo, neki u manjoj svrhi. Treba s njima napraviti neki demokratski razgovor o tome kako živjeti u budućnosti, ali imati uvjet da prostori tamo nisu od boga dani, da nisu samo zbog toga da bi neki prostor ostao takav kakav jest, nego mora imati neku mogućnost razvoja. Ako bude stalno ovakav, u takvom derutnom stanju kao što je sada, tamo nekog razvoja ne može biti. Tako da mora trijezno razmisliti o tome da li svi koji su tamo, koji su već 10 godina tamo pripadaju možda nekoj generaciji koja isto mora da razmisli o svojim nekim novim nahođenjima, nekim novim motivacijskim idejama. Pogotovo kad vidiš prostor kao što je u Kopenhagenu, imaš Krisitjaniju, tamo su već bake i dede sa 60 i 80 godina, tako da je malo teško. I u našoj Metelkovoju ima nekih ljudi koji su tamo već 25 godina. Nije uvijek neki skvot, neko zauzimanje nekih prostora, vjerojatno ne služi ideji da ti tamo ostaješ čitav život nego da i ti pružiš šansu nekim mladima. Tako da je to neka situacija koja treba isto treba razumjeti neki svoj tok razvoja.

Prilog 10. Uršič, Matjaž - docent na Odsjeku za sociologiju (Centar za prostornu sociologiju) Fakulteta za društvene vede u Ljubljani, polustrukturirani intervju, 8.10.2015.

Katarina Šolčić: Smatrate li da je industrijska baština dio identiteta grada? Ima li ona svoje mjesto u suvremenom urbanom prostoru i kakvo bi to mjesto bilo?

Matjaž Uršič: *“Sigurno je to, uopće nema debate o tome. To je i u ovom formalnom smislu inkorporirano, integrirano kao dio baštine, kulturne, fizičke kulturne baštine. Nema debate što se toga tiče. Ako je pitanje kako je i koliko dobro integrirana, koliko se to poštuje, e to je drugo pitanje. Tu ima, recimo, razlike od grada do grada, države do države, ali ako me pitate u kontekstu Slovenije, ja mislim da ovaj level zaštite industrijske baštine, s čim da usporedim, ona industrijska baština koja je bila u kontekstu ove ranije industrijalizacije, to se dobro respektira. Problem je ono u Drugom svjetskom ratu, u doba modernizacije, to je problematično. Možda, neki aspekti su problematični. Recimo, ovi arhitekti koji su mnogo poznati i to, tu nema problema. Ali neke stvari nisu bile... Recimo, bilo je par primjera kad se nije poštovala industrijska baština, i u Ljubljani je bilo par primjera toga. Tako da bih rekao, u kontekstu Slovenije, da smo tu negdje između. Nismo ni visoko na ljestvici, a nismo ni najniže, baš negdje u sredini. Ali recimo, mehanizmi su ovdje i javnost je veoma, sad, u ovom razdoblju veoma senzibilizirana za te stvari. Dakle, ako nešto žele promijeniti, javnost se brzo diže. I ovdje mislim da ide u pozitivnom smjeru, ide se... postaje mnogo, mnogo snažnija ova protekcija. Mislim da prihaja, u smislu industrijske baštine. Ali ako me pitate šta smatram pod industrijskom baštinom onda je problem, recimo... nije problem u protekciji nekih fizičkih elemenata arhitekture i to, problem je u funkciji, funkcionalnosti, šta da se plasira na tu situaciju, na tu fizičku formu. Tu je glavni problem, kako da se nađe neka privremena funkcija za to. Ali što se tiče protekcije nekih fizičkih struktura, tu vidim nešto pozitivno. Ja mislim da je to sve manji problem, da je sve veći problem šta unutra staviti.”*

Katarina Šolčić: Koliko je važna kultura u ideji revitalizacije takvih objekata?

Matjaž Uršič: *“Kultura je veoma važna. Sve zavisi od lokacije. Recimo, ovaj primjer Roga u Ljubljani. Svakako takav objekt može značiti puno u kulturnom smislu ako se stavi neki dobar sadržaj u njega. Još važnije je to što su trenutni korisnici povezani s kulturom pa je moguće da će se probati naći neka simbioza postojećeg i novog programa. I tu je taj problem, kako da se nađe simbioza između postojećih i novih programa. Sve zavisi od lokacije, imate dobrih primjera u tujini gdje su zapuštenu industrijsku baštinu pretvorili u radionice kulture, toga imate puno i u Njemačkoj i Angliji, Berlinu, imate puno toga. Kultura je jedan od način kako bi se to moglo pretvoriti u neku... To može ići u dva smjera. Neki govore kako se u tom slučaju događa kapitalizacija, da postaje više i više komercijalizirano, a drugi da ustvari pomaže revitalizaciji, da donosi neke pozitivne momente, neke pozitivne efekte za cijelo mjesto, stvara radna mjesta i to. Imate dva tabora i sad kako da ta dva tabora nekako dovesti skupa, to je problem. Ali svakako kultura igra veliku ulogu ovdje. Prvo se pomisli na kulturu kada se traži da se revitalizira neki protor. Još jedna stvar, to je najlakše, to je možda neka krinka, jer sad svi se naslanjaju na kulturu – kultura će srediti sve, kultura će sve riješiti. Ali to ne znam. Kultura je u velikoj krizi sad i svi... A i što znači upravo kultura, to mislim da trebate da pitate. Što je kultura – grass-roots, top-down koja donosi neke velike festivale ili je kultura mali umjetnici koje se gentrificira i baci ih se van iz prostora. Što je zapravo kultura? Upravo za ovaj prostor Roga. Postojeći korisnici Roga žele zajednicu, žele taj prostor osigurati za neke svrhe. Ali zato ne žele nikakve drugačije grupe koje imaju možda malo drugačije ciljeve. Na primjer, neki umjetnici koji žele uspjeti, postati poznati u svijetu umjetnosti, a ipak žele živjeti neformalno. I onda odmah imate clash, to se događa. Jedni druge optužuju da nisu dovoljno dobri za to. Postoje problemi.”*

Katarina Šolčić: Kakvo mjesto u takvoj situaciji ima *Second Chance*?

Matjaž Uršič: *“Second Chance je bio projekt koji je probao nekako da stvori neke linije između, ali nije uspjelo u tom smislu. Došlo je do toga da su neke grupacije označile ovaj projekt kao gentifikaciju. Pa ustvari, ne znam što da kažem. Problem je cijele ove priče da nitko nikome ne vjeruje. Oni koji su unutra ne vjeruju političkim strukturama. Recimo, ako gledamo političku*

situaciju in general i stopu povjerenja javnosti u politiku, imaju pravo. Jer što god dogovoriš onda ne drži, mislim, ne drži. Uvijek ima modifikacija i to. U tome je problem, nepovjerenje javnosti u političke strukture. Tu je glavni problem. Došlo je do toga da ne pričaju jedni s drugima. To je problem. Kako povećati stopu povjerenja javnosti u političke institucije, mislim da će se to riješiti samo do sebe, ali s vremenom. Tu je taj problem. Ne znam. U Sloveniji je stopa povjerenja u političke institucije veoma niska, ali recimo u nekim državama, u Hrvatskoj još je i niža. Ako idemo sad u neke države i u neke druge situacije, još je niža. Ako pogledamo Skandinaviju, stopa povjerenja je visoka. Ali s razlogom, jer sve što se dogovori, organizira, u 80% slučajeva stoji. Tu je problem. Nepovjerenje.”

Katarina Šolčić: Postoje li onda uvjeti za razvoj kulturnog centra u Rogu? Postoji li mogućnost da ta dva projekta opstanu zajedno u tom prostoru?

Matjaž Uršič: *“Je moguće. Zašto je moguće? Zato jer ova kriza je malo narušila ovaj projekt. Prije krize je ovaj prostor gdje je Rog bio iznimno skup. Bio je iznimna lokacija i svi su željeli nešto raditi tamo. Mjesto je tražilo investitora, a kriza je to malo poremetila. Dakle može se dogoditi da mjesto će samo tražiti sudjelovanje nekih gradskih grupa da revitaliziraju ovaj prostor, jer to je najjeftinije. A ne samo da je najjeftinije nego može imati i nekih pozitivnih efekta u smislu nekog moralnog legitimiteta. Mislim da je sad moguća situacija da se na to drukčije gleda. Mislim da je moguće. Iako postoji i ova pesimistička verzija da tamo tjeraju sve van i tamo izgrade lofte, jer tamo je izvrsna lokacija za lofte. Ali i stanovanje sad ne možeš tako easy da prodaješ, tako da tu... Ne znam, moguća je ova varijanta da idu na tu grass-root revitalizaciju. Dakle, javnost je sve više senzibilizirana za to, moguće je. Ali ja mislim da će i ta grass-root revitalizacija, ako do nje dođe, biti malo više komercijalizirani grass-root, neće ići u ovom smjeru da će pustiti da se tamo dogodi. Recimo kao Metelkova gdje je mjesto probalo da invazira, ali nije uspjelo. I sad zbog toga se, jer su naučili, ne dozvoljava da se tamo takvo nešto dogodi. Hoće da komercijaliziraju nešto na tom prostoru. Ako se dogodi grass-root vjerojatno će biti baziran, nažalost, na nekim kapitalističkim osnovama.”*

Katarina Šolčić: Što bi ostvarenje *Second Chance* projekta, otvaranje kulturnog centra Rog, značilo za Ljubljanu i njezin kulturni razvoj?

Matjaž Uršič: *“Mislim da bi to bilo super. Super za neke grupacije. Problematično je... U ovom Second Chance projektu su određene neke kvote. Ova grupacija dobiva toliko, ova toliko, ova toliko... A problem je ako se te kvote naruše. Nekako su mi, ova priča... Nekako mi se čini da neće doći do toga, da je to suviše lijepo da bi bila istina. Šta ja vidim u ovom Second Chance-u, što je malo problematično. On ima puno osobina koje veoma puno koštaju i tko će to financirati. Ako me pitate jesam li za Second Chance, jesam. Ali tko će to financirati na dugi rok? Ako pitate da se sagradi, ok. ali tko će financirati to kroz deset, dvadeset godina. To je problem. Da, projekt je super, ali tko će to da financira. Jer ako se to ne financira onda će to preći u one kapitalističke termine i sve će prodati nekim... možda za stanovanje će se ostaviti ili tako nešto. Ne znam kako bi se to financiralo, to je problematično. Ako bi uspjeli naći nekog šejka koji bi to financirao na dvadeset godina, super.”*

Prilog 11. Ifko, Sonja - docentica na Fakultetu za arhitekturu u Ljubljani, polustrukturirani intervju, 22.10.2015.

Katarina Šolčić: Smatrate li da je industrijska baština dio identiteta grada i na koji način bi se takvi objekti mogli iskoristiti?

Sonja Ifko: *“To je svakako vrlo jak dio našega identiteta. Ljubljana možda nije u slovenskom kontekstu najjači industrijski grad, to su gradovi koji su više bili vezani isključivo za industriju – Maribor, Jesenice, Zasavje, Celje i tako dalje. Ali definitivno i dijelovi Ljubljane su povezani s industrijskim identitetom. to je identitet većine stanovništva. Interesantno je da je baš industrijski identitet, nije identitet koji se... ljudi ne bi rekli... možda ga se srame u nekom trenutku kad izgube posao, kad izgube posao i ostanu na margini. Na Zapadu je ta deindustrijalizacija, trideset i nešto godina unazad intenzivna, pa i prije četrdeset je počela. Kod nas dvadeset, petnaest ili smo u nekim primjerima još u njoj. Tako da, petnaest godina je neki period u kojem ljudi dolaze od negiranja tog identiteta do toga da na njega postaju ponosni. Tako da, do te točke se može najviše napraviti. Ja to vidim iz svojeg iskustva u Sloveniji, ja sam se bavila time intenzivno unazad dvadeset, petnaest godina. Osim u nekim pojedinačnim primjerima, nije bilo ni stručne potpore. Mi smo pripremili knjigu, nastale su neke uspješne revitalizacije, jer su vlasnici imali neke odnose prema baštini. Ali tada je bilo još nekako rano. Sve se to sad otvara, industrija se uspostavlja kao neki dio identiteta i istražuje se mnogo više nego prije. Ako industrijsku baštinu razumijemo kao dio identiteta grada, onda se s rušenjem zgrada ruši i identitet. To je sasvim normalno. U nekim razdobljima, neka društva imaju interes da sruše taj identitet jer tada „mi više nećemo biti radnici, bit ćemo, ne znam, nešto više, nešto bolje“. Ali interesantno je, bila sam u južnoj Nizozemskoj. Tamo su potpuno uništili tragove rudarenja u 70-im godinama, ali interesantno je da sada, 30-40 godina kasnije, oni te tragove traže. Važno je da kada razmišljamo o očuvanju takvih objekata da imamo u vidu što su oni u svojoj biti. Da ne zanemarimo identitet. Ako ti u bivšoj tvornici napraviš elitnu galeriju ili nešto takvo, to nije industrijski identitet. Tu se puno toga pomiješalo i manipuliralo se time. Tako da neki pravi suvremeni trendovi kako pristupati industrijskoj baštini jesu naći neku komplementarnost s tim identitetom i da ga se iskreno pokaže i poveže s ljudima kojima to jest dio identiteta. S druge strane, ima zgrada koje se može prenamijeniti u neke elitne objekte.”*

Katarina Šolčić: Koliko je važno da kultura bude faktor u revitalizaciji takvih objekata? Da oni imaju kulturnu i javnu namjenu?

Sonja Ifko: *“Sigurna je kultura neki program koji je možda najkompatibilniji da se realizira ta identifikacija i s druge strane, kultura omogućuje da se ti prostori otvore, da budu dostupni javnosti. Kultura kao program definitivno je dobrodošla, drugo je pitanje koliko si neko društvo, neki grad može priuštiti takvih lokacija. onda se traže neke kombinacije, to je neka karakteristika povezivanja javno-privatnog partnerstva.”*

Katarina Šolčić: Koliko je u takvim projektima važno sudjelovanje lokalne zajednice, civilnog društva? Na koji način bi oni mogli i trebali sudjelovati u takvim projektima?

Sonja Ifko: *“Ja mislim da je ključno da sudjeluju. Ali odgovor na to kako nije jednoznačan. Ne samo da nije jednoznačan, nego mislim da se diljem Europe trenutno traže pravi modeli. Definitivno je za upravljanje baštinom važno sudjelovanje lokalne zajednice i participativnost civilnog društva. Ali te stvari moraju biti vođene. U Rogu se dogodilo to da je jedna skupina prisvojila taj prostor. Danas Rog nije otvoren, to treba znati. Ukratko, u tom slučaju postoje mnoge manipulacije. Potrebno je brinuti za baštinu. U Rogu je dan prostor određenim skupinama i zbog toga je devastiran na neki način. Tamo postoje grupe koje stvaraju, umjetnici. Prostor je za mlade, događaju se neka događanja, koncerti. Definitivno je to dobro za život mladih u gradu, ali važno je imati realnu sliku o tome što se događa tamo.”*

Katarina Šolčić: Smatrate li da postoje uvjeti za razvoj kulturnog centra Rog u sadašnjim okolnostima? Je li moguće pomiriti ideju Grada i sadašnjih korisnika o njegovoj budućnosti?

Sonja Ifko: *“Mislim da Second Chance u osnovi dobar projekt. Problem jest elitizacija, te nekakve ambicije da bi tamo nastao ljubljanski Tate Modern su lažne. Mi već imamo muzej*

suvremene umjetnosti. Definitivno bi to trebao biti prostor nekakvih kreativnih skupnosti. U sadašnjem stanju Rog je možda revitaliziran na neki način, ali za peščicu ljudi, to nije javno. Tu su velike dileme, kako to riješiti. Tu nema recepta. Situacija je takva da će dovesti do toga da će sve eskalirati ili se urediti. Baš nije jednostavna situacija.”

Prilog 12. Špikić. Marko - izvanredni profesor na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, polustrukturirani intervju, 22.10.2015.

Katarina Šolčić: Smatrate li da je industrijska baština dio identiteta grada? Kakvo mjesto ima danas u urbanom prostoru i kako bi se ona trebala iskoristiti?

Marko Špikić: *“Industrijska baština u punom smislu riječi može biti baštinom ako je prepoznata. Ne samo kada je prepoznata od male grupe ljudi kao što se u Hrvatskoj događa, nego i kada sustav, administracija, politički sustav reagiraju na to što određena grupa ili zajednica istraživačka ili neki entuzijasti prepoznaju kao baštinu. Ono što ste pitali, to je definitivno dio urbane kulture 19. i 20. stoljeća, u nekim slučajevima i druge polovice 18. stoljeća kada započinje cijeli proces. Ono što je u zapadnoj Europi, to vjerojatno znate, posljednjih više od četrdeset godina se ideja industrijske baštine pretvorila iz entuzijazma u neku vrstu pokreta koji ima svoje rezultate i koji ima svoje uspjehe. Ti uspjesi se vide ne samo na domaćoj razini nacionalnog zakondovstva gdje se zaštićuju ti pojedinačni spomenici, a riječ je često i o ambijentima, znači o cijelim sklopovima. Znači ide se na višu razinu, tako da su neki od tih sklopova koji su bili jako bitni za ekonomiju Europe, za industriju Europe, za općenito život europske civilizacije u jednom trenutku zaštićeni na svjetskoj razini, na UNESCO-vom su popisu svjetske baštine. To je u Njemačkoj primjer ili Velikoj Britaniji. Dakle, odgovor je da je to dio urbane kulture, života gradova i to su već prepoznali mnogi istraživači, od Mumforda na dalje, između dva Svjetska rata, koji su pisali i o industrijskom gradu, možda kao jednom iznalsku Europe, ali koja je kasnije, nakon te faze, zapravo snažne prisutnosti u ambijentima, tradicionalnim ambijentima koji su išli i do ekološke razine onečišćenja. Iz tog neugodnog dijela priče života su postali zapravo dio nostalgije u mnogim gradovima. I zato su pretvoreni u baštinu.”*

Katarina Šolčić: Koja je uloga industrijske arhitekture danas u gradu, nakon što je izgubila svoju primarnu funkciju?

Marko Špikić: *“S industrijskom baštinom je kao i s drugim vrstama baština. Jedna od pretpostavki je diskontinuitet, diskontinuitetna upotreba. Život prestaje u jednom trenutku i onda se nakon određenog trenutka, kraćeg ili duljeg... To su sve kraći razmaci kako idemo dalje u suvremenost, unazad četrdeset godina. Nekad je trebalo puno više, tisuću godina, pa je onda trebalo osamdeset godina razmaka i tako dalje. Danas možete prepoznati baštinu nečemu što se dogodilo možda prije nekoliko mjeseci. Neki važan događaj ili važno mjesto događaja. Industrija je definitivno postala baštinom zbog toga što je prestala funkcionirati u Europi, pogotovo u jakim industrijskim zemljama. Onda je postala baštinom zbog toga što je podsjećala potomke ljudi koji su živjeli tamo (Ruhr, Engleska) zbog velikih promjena, naročito 60-ih godina, razvitkom ekološkog pokreta, promjenom, energetsom krizom... čitav niz stvari. Ti krajolici su postali kao neke nove „ruševine Rima“, zato su se one tako prezentirale. E sad se postavilo pitanje – to nisu bili gradovi koji su bili udaljeni od nas, možda je usporedba s Rimom dobra zato što ste u Rimu imali pola grada kao ruševinu, a pola je funkcioniralo. I onda u jednom trenutku su došli ljudi koji su otkrili te ambijente. To se zapravo počelo događati u samim zajednicama. Sama geneza je jaao zanimljiva, tamo oko 70-ih godina ljudi kažu „pa čekaj, ovo su previše prisutne stvari da bismo ih mogli žrtvovati“ i na neki način se taj osjećaj nostalgije pretvorio u neki osjećaj estetskog doživljavanja. To je jako zanimljivo. Jer jedna od pripadnosti industrijske baštine, to je i u Zagrebu slučaj, je da su to bile zapravo građevine koje nisu bile samo utilitarne kao danas, kao shopping centri nego su to bili ozbiljni arhitektonski projekti koji su u krajolicima bili ne samo nekakva nakarada nego i ljepota.”*

Katarina Šolčić: Kada se kreće u projekte revitalizacije takvih objekata, koliko je važno da u tome sudjeluje lokalna zajednica? Na koji način bi ona mogla i trebala sudjelovati u tome?

Marko Špikić: *“Mislim da je lokalna zajednica ključ svega. Jer, gledajte u povijeti konzerviranja, onda kada to usporedite sa doživljavanjem industrije dok je još bila funkcionalna. S jedne strane, jako je bitno da postoji konsenzus između... To ja gledam kao neku vrstu trokuta. Do negdje kraja 18. stoljeća kada se industrija događa i razvija. Postojala je nekakva dvorska kultura, gdje su imali intelektualca dvorskog gdje je on rekao, ili ona, ovo*

vrijedi, ovo treba čuvati, prikupljati, a vladar je to činio. Nakon Francuske revolucije je pojavila ekipa, zapravo taj treći element, a to je građanska masa koja se pretvara u građanstvo i narode u 19. stoljeću. Zašto to naglašavam, zato što mi živimo sad nakon 90-te godine, Hrvatska je zanimljiva u tom smislu, zato što nam treba taj treći element kojeg treba osvjestiti. S druge strane imamo zapravo imamo kompromitirane stručnjake i političare koji ne mare, koji vide zapravo u industriskoj baštini resurs koji je potrošen i koji nije uopće baština zapravo, nego je smetnja zapravo vrlo često. Lokalna zajednica se treba osvjestiti. Mi u Hrvatskoj imamo jednu situaciju da zapravo imate jako aktivne, ali zapravo još uvijek nedovoljno utjecajne istraživače koje bih nazvao onako NGO ili ljude koji su u tom smislu na rubu, iako sami imaju jako važne uvide. Oni istražuju, rade izložbe, predavanja, publikacije različite. I zapravo na taj način su uspjeli na jednoj rudimentarnoj razini utjecati na politiku, gradsku ili državnu. Mislim da je zato jako bitno da jedna šira zajednica... Sad se postavlja pitanje tko je ta zajednica. Da li je ta zajednica, recimo u slučaju Paromlina i Gredelja, da li su to bivši radnici, da li je to okolno stanovništvo. Tako da, to su recimo pitanja koje u gradu treba riješiti u budućnosti. Velika su razlike u radu na većoj razini kao što je Zgreb ili male industrije koja se nalazi na nekom otoku gdje imate jedan dimnjak. Recimo na Hvaru, nekadašnja tvornica srdela, pitanje je da li će se ljudi uokolo uopće saživiti s tom jednom prisutnošću u ambijentu koja je ono, u jednom malom dalmatinskom gradu.”

Katarina Šolčić: Kada se razmišljamo o revitalizaciji takvih objekata, koliko je važno da se revitalizacija odvije u smjeru kulturne i javne namjene takvih objekata?

Marko Špikić: “Ja bih se složio s onim što je Snješka Knežević više puta spomenula i napisala. Vi kad dođete tamo u recimo, sloop Gredelja, onda vi shvatite, barem je to moje osobno mišljenje, a vidim da nisam usamljen u tome, da je to jedno od najfascinantijskih industrijskih krajolika koji se može pretvoriti u jedan nevjerojatno živi potencijal. Potencijal definitivno postoji i zapravo šokira činjenica koliko je malo razumijevanja za taj potencijal. Tamo se svašta može, ljudima naravno svašta pada na pamet kada je riječ o napuštenoj velikoj arhitekturi, sklopu. Mislim da je ovo što kažete vrlo bitno, budući da se s Gredeljeve istočne strane već pojavilo privatno ulaganje, imate one stambene zgrade. Dakle, toje nešto što je u Hrvatskoj, u Zagrebu recimo dobro funkcionira i što je transformiralo Radničku cestu u zagrebački Wall Street. Onda imate, to je jedan paradoks, tu se razvija biznis. S južne strane također nekakve su firme, s Vukovarske, a onda usred toga imate jedan sustav kao Pompeje, ne zna se što će se s tim napraviti. Dosadašnje iskustvo pokazuje da su političke strukture u Zagrebu stalno pričale nekakve priče, nije bilo iskrenosti u radu na tim ambijentima. Meni to uvijek izgleda kao mazanje očiju. Oni pomognu izložbu od Arčabića, a možda se ni ne pojave na toj izložbi. On napravi jako dobro istraživanje, privuče pozornost javnosti i svi govore na određeni način i svi se uključuju na različitim razinama u tu problematiku, jer to je doista fascinantna problematika za više struka, ali se zapravo jako malo napravi. Ljudi su dosta rezignirani kod toga. Da se vratim na ovo Vaše pitanje. Mislim da su kulturni sadržaji jako bitni, javni sadržaji su jako bitni. Ono zašto sam počeo govoriti, zakaj je to tak bitno i Snješki Knežević isto i ljudima. Tamo se može stvoriti jedan forum, zato što se tamo nalazi i baština Socijalizma, recimo ta vijećnica, gradska uprava. Gradska uprava u svojoj blizini, u tom svom sjaju, ne bi trebala imati nešto što im ne služi na čast. Znači, trebalo bi stvoriti nešto što je otvoreno građanima i tu ima veliku šansu da to naprave, ali to nisu do sad napravili. To su jako, jako velike investicije. I postavila su se pitanja... ja često puta kad otiđem u Muzej suvremene umjetnosti, preko rijeke, što je super zaoravo za generiranje nekog novog života u Novom Zagrebu. Šteta je možda da se nije nekim adaptacijskim, revitalizacijskim postupcima napravilo nešto već u sklopu Paromlina, to bi stvarno bilo zgodno. Sad te neke priče oko tih knjižnica, nisam baš previše uvjeren. Kad gledate da je 25 godina to stajalo, ono zidovi... Razgovarao sam s konzervatorima više puta, onda sam mislio ok, zašto se to ne može... Tamo su izgorjele te konstrukcije međukatne i tako dalje. Zašto je moguće na nekoj utvrdi iz 14. stoljeća koja visi sa stijene to konsolidirati, a ovdje ne. Tako da očito nije bilo kritične mase ljudi da se odluči da se tu nešto napravi tako da se dogodilo to što se dogodilo. Ne vjerujem u rekonstrukciju, jer ono što su pričali o faksimilskim rekonstrukcijama, tu mi se kosa na glavi diže. Ne zato što sam protiv tog načela, nego zato što faksimilska rekonstrukcija mora imati jednu vrlo važnu pretpostavku, a to je autentična volja i

nostalgija za nečim što smo čuvali, a netko nam je srušio. Ali netko drugi, ne mi sami.”

Katarina Šolčić: Što bi nastavljanje prakse zapuštanja ovakvih prostora u Zagrebu pa u konačnici i njihov nestanak, značilo za identitet Zagreba?

Marko Špikić: *“Kako je to sad krenulo, izgleda kao da ide prema nestajanju tog cijelog, zapravo vrijednog resursa. Ono što je jako zanimljivo da vi imate dvije krize, iz toga proizlazi. Ne samo ekonomske i političke, nego je politika utjecala na, što je najveći paradoks prema mojem mišljenju, to stalno ponavljam, u zadnjih 25 godina jako je utjecala na kritičko znanje, slobodu govora... Zato kažem paradoks, jer živimo, navodno, u demoraciji. Nekada su imali, ne idealiziram Socijalizam uopće, ali ljudi su imali u tom razdoblju zapravo mogućnost individualizma i stajališta. Mogli su ih pokositi, ali su mogli i reći također. Danas ljudi više ne mogu govoriti. To je problem s konzervatorskom zajednicom. To je jedna stvar, dakle imamo krizu konzerviranja. Previše ljudi je zaposleno tu koji se ne usuđuju reći svoje mišljenje, dakle stavljeni su u državnu, kako bih rekao, neku vrstu državne kontrole, administracije. S druge strane imamo krizu urbanizma, urbanog planiranja. Koja je recimo također nakon Drugog svjetskog rata puno bolje stajala zbog obnove, razvitka zemlje i tako dalje. Mi sad, umjesto da smo iskoristili kao neke istočnoeuropske zemlje s kojima se možemo uspoređivati, koji su se emancipirale od većih zemalja i postale male neovisne države. Recimo Baltičke zemlje i tako dalje. Kako se kod njih gradilo i kako se rekonstruiralo i radilo na identitetu. Tamo je puno veće bilo zajedništvo u tome što žele ljudi. To je jako zanimljivo pitanje. Ja bih volio biti optimist. Međutim, nakon Paromlina, zapravo je teško reći, kada vidite fizički nestanak te stvari, samo je pitanje što će se događati s tim istočnim dijelom. Ovo je zapravo implicitno, podrazumijeva se kao da bi ta propast trebala dovesti do novih sadržaja. Kad gledate zadnjih 25 godina, svi ovi procesi, oduzimanje slobode konzervatorskom mišljenju, urbanizam koji je nestao praktički ili je ušutkan, a koji znači jedno planiranje u prostoru koje je razumsko, koje je temeljeno na struci, tradiciji nekoj koja nije mala. Kad sve to skupa stavite u stranu onda vam se događaju situacije koje bi se na jednoj velikoj razini, recimo jedan Vrbik bi se mogao dogoditi tamo. Jedna kaotična, nekontrolirana izgradnja. Ili pak izgradnja velikih, kako bih rekao, kutija. Kako se dogodilo na izlasku iz grada oko Arene. Jednostavno koja ne znači ništa drugo građanima do jednog privremenog magneta ulaska i izlaska konzumerizma. Bila bi velika šteta kad bismo izgubili ovo što je ostalo od Paromlina gdje bi se mogla dogoditi dobra arhitektura kada bi postojala zapravo.”*

Prilog 13. Škrbić Alempijević, Nevena - izvanredna profesorica na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, polustrukturirani intervju, 21.10.2015.

Katarina Šolčić: Prvo pitanje koje svima postavljam i dosta je općenito, tiče se industrijske baštine kao dijela identiteta grada, urbanog prostora. Pa me zanima Vaše mišljenje o tome kakvo mjesto danas ima industrijska baština u gradu, kakvo bi ono trebalo biti i na koji način bi se ona trebala koristiti, zaštititi, revitalizirati ili što već Vi smatrate bitnim?

Nevena Škrbić Alempijević: *“Ono što se meni čini da je prisutno kod nas jest taj jedan veliki raskorak između onoga što se definira kao industrijska baština i onoga što su nekakve industrijske kulture ili neka življena kultura industrije u gradu. Recimo, ono što se često otkriva u različitim izložbama, postavama i radovima vezano uz industrijsku baštinu jest da se vrlo često oni industrijski kompleksi koji se mijenjaju, modificiraju, koji su djelatni danas, ako nisu uvršteni na neke liste spomenika kulture, se jednostavno izostavljaju iz tog popisa. To je donekle i razumljivo u smislu da vi ćete rjeđe promatrati prostore koji su i privatizirani, u koje imate ograničeni pristup i slično kao neko javno dobro. Primjerice, vrlo rijetko se u takvim radovima govori o Plivi, koja uvelike obilježava ne samo identitet našeg grada nego bruto-nacionalni proizvod, ako hoćete, Republike Hrvatske ili ne znam, neke komplekse kao što je tvornica Končar gdje ni ne možete ući, ne možete pristupiti elementima kao što je spomenik Radi Končaru tamo, koji bi trebao, po svojoj definiciji, biti javni spomenik. Ne možete tamo ući jer oni su dio jednog radnog kompleksa gdje postoje neki uzusi ponašanja, ophođenja, pristupa koji su i privatizirani i ograničavaju vaš pristup tom segmentu. Tako da mi se čini da kad mi danas govorimo o industrijskoj baštini, vrlo često govorimo o prostorima koji imaju neku sekundarnu egzistenciju, ili su, ili više ne funkcioniraju kao industrijski prostori već se pretvaraju u neke spomenike kulture koji se, koji postaju sami spomenici na neko prošlo razdoblje. Tako je, takav je slučaj, rekla bih, i sa Paromlinom u Zagrebu koji ustvari postaje zanimljiv upravo u tom svom propadanju, upravo u toj svojoj pasivnosti, upravo tom zamišljanju koja su to sve značenja sadržaja koji bi se mogli u njega unijeti. U biti, s jedne strane to i jest donekle razumljivo, jer teško je nekada pomiriti baštinu u smislu prezentacije baštine nekog muzejskog kompleksa, nekog postava i slično s nečime što je industrijsko, radno, djelatno, gdje zbilja djelatnici dolaze, nešto proizvode i slično. Međutim, ima zemalja koje su to uspjele riješiti uspješnije, moram reći, nego mi. Dakle, evo meni su bliski primjeri Skandinavije gdje vi imate zbilja industrijsku kulturu podignutu na razinu jednog statusnog simbola, simbola države. Pogotovo u smislu nekog vodnog upravljanja, hidroelektrane i slično, gdje vi imate dijelove kompleksa koji najnormalnije funkcioniraju, ali unutar njih imate i jedan kompleks koji je izložen, koji je otvoren za posjetitelje, po tome je i javan i gdje ustvari vi pokazujete po čemu je ta vaša industrijska kultura nacionalna baština.”*

Katarina Šolčić: Kada pričamo o industrijskim objektima koji su izgubili svoju prvotnu funkciju, u Zagrebu ima dosta takvih objekata i većinom, trenutno, dijele istu sudbinu s Paromlinom. Zašto je važno njihovo očuvanje i koliko je važna je važna kultura, u smislu da se ti objekti revitaliziraju na način da budu javan prostor, dostupan svima, da u sebi sadrže nekakve kulturne sadržaje, da se ne privatiziraju na način da postaju nekakvi shopping centri, poslovne zgrade – da se gubi njihov i fizički izgled i nekakvo značenje za, 'ajmo to reći, lokalnu zajednicu u gradu?

Nevena Škrbić Alempijević: *“Pa ovako, pristup recimo povijesti umjetnosti bi bio takav da se kreće od samog objekta, da se vrednuju na neki način svojstva samog tog konkretnog kompleksa koji mi promatramo. Naš pristup, pristup etnologije i kulturne antropologije je drugačiji. Mi polazimo do zajednice, od ljudi koji tom kompleksu pristupaju. Ono što može djelovati pomalo paradoksalno jest to da ako određena zajednica neko nasljeđe ne drži bitnim za svoj identitet onda je pitanje za koga ćemo mi taj kompleks održavati. Ono što bi ustvari trebalo promišljati kada govorimo o čuvanju, prezentiranju industrijske baštine jest koliko, koliku važnost ona ima za ljude unutar te zajednice, za ljude koji su radili u takvim kompleksima, koji žele, na kraju, svoj grad prezentirati na van i slično. Dakle, to je jedno dubinsko istraživanje koliko neki objekt znači unutar kvarta je nešto što bi nam dalo odgovor na ovo pitanje. Ja se ne bih složila apriori*

s time i rekla - sva industrijska baština je silno bitna. Uvijek je ključno pitanje za koga je ona bitna i za koju svrhu koristi. Drugo pitanje koje se s ovim Vašim pitanjem otvara, jako bitno, jest odnos privatnog i javnog prostora, to je nešto malo drugačije. Dakle, javni prostori naspram onih koji su su privatizirani, koji su shopping mallovi i slično. Tu ustvari, u svim post-socijalističkim zemljama ustvari, možemo promatrati jedan proces, na neki način zaposjedanja, nekadašnjih javnih prostora i u gradu od strane privatnog sektora. Od onih naizgled prozaičnih postupaka, da vam se kafići isturavaju na trgove do toga da nešto što je bilo percipirano kao javno dobro najednom postaje privatno vlasništvo. Tu u priču dolaze i ovi shopping mallovi. Ali da bi prostor bio javan, on ne mora nužno biti proklamiran industrijskom baštinom.”

Katarina Šolčić: Zanima me Vaše mišljenje o tome zašto toliki objekti u Zagrebu, koje nazivamo industrijskim objektima, stoje zapravo zapušteni? Je li to izostanak nekakvog identificiranja građana s tim objektima ili je tu možda ipak neka pasivnost gradskih vlasti, nekakvi drugi interesi ili možda sve zajedno?

Nevena Škrbić Alempijević: *“Nema jedностранog odgovora na to pitanje, mislim da to jest niz faktora u igri. Od onih ekonomskih, da jednostavno vi u ovom gradu i na razini države vi nemate dovoljno novaca da u sve investirate, ali opet je pitanje odabira, u što hoćete investirati. Onda s druge strane, postavlja se to pitanje, dakle što od industrijske baštine čuvati i koliko je to građanima bitno. Kako sam rekla, na to nema jednog odgovora, to bi baš trebalo terenski provjeriti. Ali, treće što mi se čini, ali zasada sam o na razini neke moje impresije, a to Vi morate istraživanjem provjeriti, jest i to da mislim da je taj nekakav odmak od industrijske baštine donekle i signal našeg post-socijalističkog stanja. U smislu da je industrija u socijalizmu funkcionirala kao vrlo značajan marker identiteta, državnog identiteta. Preustrojanjem nacije, izgradnjom novog nacionalnog identiteta, ona jednostavno nije bila toliko prominentna. Onda svim ovim procesima privatizacije kada vi gubite i javnost tih objekata, pitanje je na koji način vi uopće možete investirati u takvo zdanje. Jako je bitno vidjeti kakvi su imovinsko-pravni odnosi pojedinog objekta. Dakle, vi ni ne možete kao država, kao grad samo doći i obnavljati ako tu ima tisuću vlasnika, podvlasnika, podugovaratelja i slično. Tako da mislim da je odgovor na ovo pitanje vrlo kompleksan. Gotovo kao paradigma funkcionira izjava „trebamo čuvati svoju industrijsku baštinu“, ali uvijek je pitanje kako je čuvamo, zašto ju čuvamo i za koga ju čuvamo. Na koji način je želimo uopće prezentirati. Je li to znači rekonstrukciju nekoga stanja koje je bilo u trenu netom prije nego što je tvornica zatvorena, pogon zatvoren. Je li to muzejski postav u kojem ćete vi vrlo reprezentativno predstaviti tu istu industrijsku baštinu pa ju smjestiti u neki širi kontekst i slično ili ćete joj dati neki potpuno novi život, u smislu nekakvih građanskih akcija, festivala i slično. Ja nijedan od tih poteza ne protežiram, u smislu da bih se založila za primjenu bilo kojega, ali je zanimljivo promatrati kako svako rješenje ima svoje zagovaratelje i kako će vrlo često u njihovim stavovima sam prostor funkcionirati kao određeno prijeporno mjesto pa onda može biti osvajano nekim gerilskim akcijama, naseljavano i slično. A meni je uvijek jako zanimljivo malo promatrati i stvari sa margine. Što je sa ljudim koji nisu pripadnici ni ovakvih udruga, ni dakle gradske vlasti i slično, a odluče se nastaniti tamo na neko vrijeme. Tko je, na neki način, predstavnik njihovog glasa. Koji su to neke vrijednosti, vrlo praktične, tog objekta koje onda oni na neki način stavljaju u prvi plan. Dakle, uvijek je osvježavajuće vidjeti stvari zbilja i sa margine, sa periferije događanja. Jer ovdje uvijek imate nekakve međusobne politike i ono što se postavlja kao alternativa, opet je politička alternativa. Kako bi taj prostor funkcionirao u nekoj svakodnevici koja, naravno nikad nije izmještena iz politike, svakodnevica je nužno politička. Ali ono što je nama silno zanimljivo vidjeti je kako čovjek, koji nema političkih interesa u tome, bi volio da taj objekt funkcionira.”*

Prilog 14. Haničar Buljan, Ivana - pomoćnica ravnatelja Instituta za povijest umjetnosti u Zagrebu, polustrukturirani intervju, 1.10.2015.

Katarina Šolčić: Prvo pitanje koje svima postavljam je dosta općenito, zanima me uloga industrijske baštine danas u gradu. Ima li ona svoje mjesto, koje je to mjesto i prema vašem mišljenju, na koji način bi ona tu ulogu trebala ispunjavati?

Ivana Haničar Buljan: *“Kao i svako zaštićeno kulturno dobro ili nasljeđe graditeljsko, ono kada izgubi namjenu, ono gubi zapravo smisao i postaje problem za zaštitu. Tako industrijska baština danas u gradu ima jedno nezahvalno mjesto. Ona je, kako se grad širio, došla u nekakva centralna mjesta gradska, više to nisu rubna područja koja su bila tada na periferiji. Pa su takvi primjeri Cementara u Podsusedu, Badel, Paromlin, Klaonica. To su dakle sve danas objekti bez namjene koji propadaju i koji zapravo imaju potencijal nekog razvoja, nekih javnih sadržaja za grad. I Gredelj, i Gredelj sam zaboravila. Dakle postoji puno projekata u gradu i na Arhitektonskom fakultetu i u Gradskom uredu za strategijsko planiranje i Gradskom zavodu za zaštitu spomenika koji razmišljaju kako revitalizirati ta područja.”*

Katarina Šolčić: Je li važna i koju ulogu bi trebala imati kultura u ideji revitalizacije? Koliko bi se takvi objekti trebali koristiti za kulturne javne sadržaje?

Ivana Haničar Buljan: *“Pa, svakako. To su recimo prostori velikih površina, uglavnom velike površine i jako je teško odrediti koja bi to bila namjena. Naravno da je teško sve pretvoriti u muzeje i kulturne ustanove i kako zapravo svjetski trendovi zaštite i obnove baštine govore da mi moramo smisliti namjenu koja bi trebala biti samoodrživa, znači nekakva suradnja. Svakako to, po mom mišljenju, mora biti javna namjena koja će zapravo obogatiti gradske sadržaje. Dakle kulturna namjena svakako jer ona je nešto što obogaćuje ponudu i turističku. To bi i mogao biti nekakav kulturni turizam, čini mi se da bi u baštini, da bi baština imala svoje mjesto kao pokretač kulturnog turizma. To je potencijal.”*

Katarina Šolčić: Koliko je važno u tu priču uključiti lokalnu zajednicu?

Ivana Haničar Buljan: *“Pa apsolutno, jer oni će imati od toga koristi. Lokalna zajednica bi trebala sudjelovati u tim prijedlozima namjene jer ona najbolje poznaje koja je problematika nekog kvarta, koje su potrebe trenutno. Možda neki kvart nema knjižnicu, neko mjesto gdje će se sastajati, neki centar. Bez lokalne zajednice nema planiranja projekata obnove i zaštite baštine općenito, a pogotovo industrijske.”*

Katarina Šolčić: Zanima me vaše mišljenje o tome kako bi se Paromlin mogao iskoristiti, ima li on budućnost?

Ivana Haničar Buljan: *“Ja se sjećam, negdje devedesetih je bio arhitektonski natječaj, muzej suvremene umjetnosti je trebao biti tamo. Profesor Ivan Crnković je dobio prvu nagradu. Dakle, u njegovoj ideji bilo je da se sačuva objekt Paromlina, a do njega dogradi jedan novi objekt. Paromlin smješten je na centralnom mjestu u gradu Zagrebu, to je ta os, produžetak istočne strane zelene potkove i uvijek je je bila i urbanističkim planovima ideja produžetka, tako da tu, na toj aleji koja se pruža prema jugu imamo smještene javne i kulturne ustanove. Znači imamo NSK, Lisinski, pa imamo gradsku vječnicu, dakle Paromlin mora imati neku jaku kulturnu javnu namjenu. Muzej suvremene umjetnosti po meni je bila dobra namjena, ona je nastala dakle južnije na toj osi. Sada postoje planovi, to smo čuli, da će biti knjižnica. I to je ušlo sada u strategiju i pripremaju se programi za europski fond Kulturna baština kao pokretač razvoja turizma i sada se intenzivno pripremaju podloge za to.”*

Prilog 15. Vukić, Feđa - izvanredni profesor na Studiju dizajna Arhitektonskog fakulteta u Zagrebu, polustrukturirani intervju, 25.5.2016.

Katarina Šolčić: Zanima me za početak Vaše mišljenje o mjestu koje bi industrijska baština trebala zauzimati u gradu, je li ona dio identiteta grada i na koji način bi se ona trebala iskoristiti?

Feđa Vukić: *“O tome možemo raspravljati općenito teorijski, a možemo i na temelju nekakvih iskustava koja postoje u svijetu oko nas, kako lokalno tako i šire. Vjerojatno više šire nego lokalno, jer kao što znamo iskustveno i bez neke posebne teorije, odnos nas lokalno, u kontekstu kojem živimo, prema industrijskoj baštini nije baš artikuliran, 'ajmo reći. Svaka baština, sve što zatičemo kao pojedinci ili društvo kad se osvjешtvamo jest naravno neka vrsta vrijednosti koju nasljeđujemo. Samim time se vrlo logično, čak i spontano, a naravno može biti i sustavno, intelektualno i projektno, ugrađuje u nešto što zovemo kultura, identitet, dakle bilo koji vrijednosni sustav na koji se referiramo kada želimo nešto reći o sebi, drugima oko nas i slično. Dakle tu ne treba posebno dokazivati da je industrijska baština, odnosno baština industrijske modernizacije važan dio identiteta suvremenih zajednica, 'ajmo to tako definirati. U tom smislu su nekakvi naponi napravljeni, pogotovo u zadnjih pedesetak godina u kojem je periodu, pogotovo nakon Drugog svjetskog rata, ta baština zaista počela biti prepoznavana kao baština. Naravno u onom trenutku kada je postala disfunkcionalna. Iako taj proces disfunkcionalizacije proizvodnih pogona u kontekstu industrijske modernizacije praktično traje otkad postoji taj kontekst, svaka nova tehnologija, novi know how, novi način proizvodnje u biti čini zastarjelim ono prije. Taj proces zapravo, koji neki zovu druga industrijska modernizacija, neki čak treća danas, poput Jeremya Rifkina, nakon Drugog svjetskog rata zaista se jako ubrzao. Pogotovo s dva aspekta – digitalizacija tehnologije, a drugi je migracija proizvodnje na Daleki istok. To je ono što je izazvalo, pogotovo 80-ih godina, u doba Margaret Thatcher recimo, i u Americi u doba različitih kriza, pa čak i ove zadnje od 2008. godine, dakle, nastanak čitavih ne samo objekata, nego i zona koje su potpuno ispražnjene od funkcija. Funkcija je originalno bila proizvodna. I tako se formirala industrijska baština. S jedne strane, ako to gledamo globalno, kao čak neki standard zapadno-europske kulture danas, industrijska baština zaista jest baština – uskličnik. Brojni primjeri odnosa prema toj baštini, od, ne znam, konzervatorsko-restauratorskog pa do reanimiranja, reaktiviranja, prevrednovanja, redizajna, odnosno nalaženja novih funkcija toj istoj baštini, mogu govoriti o tome. Ono što je pri tome još poučno, čini mi se, je gledati recimo primjere gradova, jer to su obično gradovi. Ponekad i regije, jer ima i regija industrijskih poput, recimo, Ruhra u Njemačkoj koji je doživio baš zadnjih desetak godina jednu veliku revitalizaciju. Dakle to nasljeđe, nekad su to zvali teška industrija, metalurgija, metalo-prerađivačka i slična, koja je bila dominantna u prvoj industrijskoj modernizaciji, gledati primjere gradova koji su to sustavno riješili – padaju mi na pamet, ne znam, tu situaciju najbolje poznajem u Velikoj Britaniji – Sheffield, Manchester, Glasgow – iako su to tri donekle različite strategije odnosa, ali prema toj baštini je moguće imati i jedan cjeloviti sustav, strateški odnos revitalizacije. Dakle i to je moguće. Drugim riječima, svakako to što je nekoć imalo svoju funkciju, dakle nije samo neka građevna struktura, neki komad zemlje, može danas prema nekim scenarijima biti ne samo pasivna pouka o nekoj industrijskoj prošlosti, nego poslužiti zaista kao motiv za nekakvu urbanu regeneraciju.”*

Katarina Šolčić: Kada uzmemo u obzir urbanu regeneraciju i ulogu industrijske baštine u cijeloj toj priči – da li bi u revitalizaciji te baštine i kakvu bi ulogu trebala imati kultura? Bi li takvi prostori mogli postati prostori za razvoj nekog vida kulturnih/kreativnih industrija?

Feđa Vukić: *“Mislim da je odgovor na to pitanje nedvojbeno da. Ne samo teorijski nego i praktično. Recimo, ako gledamo to malo kronološki, prvi tipovi odnošenja prema tome, toga se čak i ja mogu sjetiti kad sam počeo putovati još kao mlad po svijetu, su zapravo bila skvotiranje, dakle individualni pokušaji malih skupina da recimo uđu u neke napuštene prostore, nisu to morali nužno biti samo bivši industrijski prostori, recimo skvotiranje u Berlinu je počelo i s napuštenim stambenim prostorima koji su bivali napuštani zbog te nesretne logike podijeljenog grada pa je onda sve što je bila stambena zona uz zid s obje strane praktično bilo nenaseljeno. Onda se tu po prvi puta dogodio taj model da to naravno nije bilo samo rješavanje*

stambenog pitanja nego se u biti tako događala neka kolektivna dinamika koja je naravno i identitetskog tipa, ali je i proaktivna u smislu proizvodnje nekakve kulture i ono što je interesantno, vrlo brzo se to razvilo u nekakve procedure koje su se onako naselile kao u različite modele upravljanja gradovima. Tu ima raznih primjera, dakle kultura je tu uvijek jedan bitan generator. Ona ima taj jedan, kako bih rekao, društveno-konstruktivski, čak emancipatorski potencijal koji se onda realizira puno više nego da su to samo nekakvi poduzetnički poduhvati, iako, kao što možete vidjeti, danas se to mijenja s ovim različitim start-up kulturama, hubovima, ovim-onim, koji isto tako ulaze intenzivno u takve prostore, to je sad nešto najnovije, recimo to tako. Kultura je jedan veliki agens u tome. Kronološki gledano, možda prvi takav najveći projekt je bio u Barceloni, baš u centru grada postoji jedan čitav kvart, zove se El Raval, gdje je u 19. stoljeću bila zona industrije pamuka. Kako je ta industrija krepala već početkom 20. stoljeća i dugo, dugo to je bio jedan prazan kvart. Grad je odlučio, i to je bilo provedeno 80-ih godina prošlog stoljeća, da cijeli taj kvart obnovi, ali ga je obnovio kako, tako što je uveo, naravno oni su imali jedan plan za čitavu obnovu infrastrukture, izgradnju garaža, ali puno, puno pametnije nego što se to radi u Zagrebu, oni su zapravo napravili male, disperzne garažice gotovo ispod svakog objekta, fantastičan projekt, čak ima i podzemni sustav rješavanja otpada. Ali ono što je bitno, cijelu tu priču su agregirala dva projekta, a to je da su oni neposredno u susjedstvu napravili prvo, novi mikro-kampus za nekoliko fakulteta sveučilišta, a drugo da su izgradili muzej suvremene umjetnosti i kulture, i kulture, što nije nebitno, jer ispred te zgrade se dan danas skupljaju i skateri, nitko ih ne tjera. Dakle, oni su planski napravili nešto što treba kao neka vrsta okupljanja i u umjetnosti, ali ne samo oko umjetnosti, potaknuti novi život u tom dijelu grada. Drugi primjer je iz 2000. godina, kraja 90-ih, gdje je grad Glasgow, dakle isto jedno od ključnih mjesta industrijske modernizacije u Velikoj Britaniji, a istovremeno ključno mjesto za nastanak moderne arhitekture i dizajna. Oni su imali sitnih problema 80-ih godina kada je ta teška industrija počela propadati, čeličane, željezare i slično. Ne samo da je grad bio prepun tih pustih zona, nego je čak i kriminal rastao i tako dalje. I oni su dakle složili jedan program u kojem bi kroz kulturne programe, ali pod jednom kapom, jeznom označnicom i jednim tada inovativnim modelom upravljanja grada koji se zvao i danas se zove, tada je to bila novost, privatno-javno partnerstvo, oni su htjeli potpuno obnoviti te dijelove grada pa su napravili jednu jednogodišnju manifestaciju Glasgow UK City of Architecture and Design, 1999. godine. Čitave godine oni su imali nekoliko stotina manifestacija – još kompleksnije nego što je Europska prijestolnica kulture, a privatno-javnim partnerstvom su revitalizirali i potpuno obnovili te distrikte s vrlo jasnim planom. Output toga je, ne samo da je ta manifestacija u godinu dana gotovo ulaganja dovela na nulu, jer je bilo toliko puno prometa, ljudi, nego je Glasgow od onda do danas, kako su zapravo pametno to programski rješavali, postao jedno od četiri najvažnije destinacije kongresnog turizma u Europi. Znači, to se može raditi spontano, može planski. U svakom slučaju, bitno je da se radi. Naravno, ako se nešto ne radi, građevine propadaju. Prije dvije godine sam bio u Sheffieldu na jednom simpoziju pa sam baš gledao malo. Sheffield je bio nevjerojatan industrijski grad sa strašno jakom rock scenom, a tamo gdje imate rock scenu znači da postoji industrija, jer rock je radnička kultura. Oni dakle, otkad je prestala postojati ta industrija, od 90-ih godina imaju vrlo jasne agende gradske uprave, dakle, jasno se odnose prema tome i rade na tome. Praktično već 25 godina i više to obnavljaju i još nisu obnovili. Toliko toga još ima. Ali imaju jasan plan i to je ono što je interesantno, iako naravno i tu ima, kako bih rekao, različitih slojeva, mislim da gentrifikacija nije više dovoljno dobar izraz, trebalo bi smisliti neki drugi izraz, jer u biti ta globalna ekonomija velikih razmjera, ta ideja da se sve mora proizvoditi masovno, prodavati masovno, da smo svi mi iznivelirani kao nekakva polubića. E to nažalost dovodi do, kako bih rekao, u cijelom svijetu gledamo taj proces nažalost. On se tu uvlači s nekim scenarijima koji eto, nisu baš možda uvijek najbolje rješenje za tu industrijsku baštinu, ali srećom gradovi u tim razvijenim zemljama ipak imaju jednu agendu koja dosta štiti, barem fizički, te građevine pa onda tu ne ulazi baš svašta. Ali recimo, interesantno je za usporediti u tom istom Sheffieldu imate... Sheffield je neobičan grad na rijeci i ima dva centra, dva gradska središta. U jednom od dva ta središta su napravili 60-ih godina jedan distrikt socijalnog stanovanja, mislim socijalnog prema njihovim parametrima, kod nas bi to bila viša srednja klasa. Lančane zgrade koje imaju dvorišta i tako. I onda su to planski

raselili, ljude preselili i onda svaku od tih zgrada pretvarali u luksuzno stanovanje tako da su dva stana pretvarali u jedan. Krasni stanovi s galerijskim ulazima i prekrasnim pogledima. I tu se događa jedna potpuna redefinicija u tim zgradama koje su već prenamijenjene, dolje imate luksuzni vozni park, a tamo na kraju još ljudi žive u tom filmu. To su kontradikcije tog procesa. Dakle, kada govorimo o kulturi, ja mislim da je kultura kao jedan alat i bez postavljanja kulture kao jednog agregata ili agensa se ne može, kako god gledali na kulturu, od skvotiranja do velikih gradskih agendi. Međutim, ono što će se tu možda početi događati jest da će se – jer ja imam jedan kritičan stav prema pojmu kulturne i kreativne industrije, pogotovo kulturne, jer tu kod nas se nitko nikad ne dosjeti izvornog značenja tog pojma, a to je zapravo kritičko značenje, dakle kritičko odnošenje prema ideji masovne proizvodnje svega pa tako i kulture. To malo izostaje tu kod nas, a i inače. S druge strane, kad uzmete nekakvu, to je sad neprecizan izraz, medijsku proizvodnju, proizvodnju medija – danas je taj pojam jako raširen – onda je to neizbježno. Naprosto to je kao da imate računalo danas. Tako da kultura sigurno da, samo je pitanje kako i koliko će to biti održivo. Meni se čini da bi se s nekim oprezom tome trebalo pristupiti, jer stvari su kompleksne u svijetu u kojem živimo, iako nas svi pokušavaju uvjeriti da je jednostavno, pogotovo tele-operateri. Tako da, ono što mene osobno zanima je kako će te procedure ići dalje, ne samo u odnosu prema industrijskoj baštini, jer čini se da je nekakva vrsta scenarija razvoja, ali ono baš izrazito participativne demokracije jedini način da svijet uopće opstane. Sve drugo vodi u nekakvu crnu rupu. To će biti interesantno promatrati, kako će ta nasljeđa industrijske modernizacije ili modernizacije uopće, a upravo ideja o demokraciji pa i građanskoj demokraciji je jedan od bitnih elemenata demokracije uopće, kako će se to tretirati – bilo na razini pouke, nekakav istraživačko-intelektualni sadržaj ili konkretnog odnošenja prema tome. To je nešto što možemo samo nagađati zasada.”

Katarina Šolčić: Zapravo ste se dotakli mnogih tema koje me zanimaju, a jedna od njih jest upravo ideja održivosti projekata revitalizacije industrijske baštine na način da se spoji ideja skvotera, kao što je slučaj u Rogu, u Ljubljani, nekakve autonomne kulture koja tamo postoji i gradske ideje nekakvog kulturnog centra, a da taj prostor i dalje ostane javan i otvoren prostor, da ne dođe do gentrifikacije. Koliko je to zapravo moguće, je li moguće pomiriti te dvije struje? Koje se tamo (u Ljubljani) pokazuju kao suprotne, sukobljene.

Feda Vukić: “Da, na to pitanje nije moguće jednoznačno odgovoriti, pogotovo ako odgovor pozicioniramo na uži geografski prostor. Odgovarati na to pitanje u kontekstu Bruxellesa, Osla ili Zagreba pa čak ili Praga, nije isto. Dakle, u sredinama koje su tolerantnije, koje su inkluzivnije i otvorenije, naravno da je lakše vidjeti i lakše se događaju neki slojeviti projekti u kojima može postojati neka vrsta suživota. Sjetio sam se naime Bruxellesa, jer sam prije nekoliko godina tamo vidio jedan duhoviti primjer gdje je komercijalna tvrtka, znači pravi d.o.o., tvrtka koja se bavi, kasnije su mi objasnili da je to neka užasno bitna i važna, ozbiljna, bogata firma, oni proizvode one male budalaštine za kuću, vaze male, svašta, taj tip. Oni su skvotali jednu kuću iz 19. stoljeća, jednu ozbiljnu građansku kuću i stavili natpis da će oni tamo skvotirati nekoliko godina, jer, kako su sami rekli, imaju inovativni pristup prodaji i na taj način žele oživjeti kvart, jer ta kuća propada. Oni su to vjerojatno i uredno prijavili policiji, to nije sad nekakva malverzacija da će sad netko staviti svoj lokot i ne znam što, oteti kuću, nego su jednostavno odredili neki rok i to furali kao kulturni projekt. To je stvarno imalo smisla, jer su oni po cijelom tom stanu, velikom, ogromnom, to je zapravo jedna građanska palača, par stotina kvadrata, razmjestili taj svoj asortiman. I to je nekako šašavo baš izgledalo i tvrde ovi lokalni koje sam tamo upoznao da to je nekako diglo taj pusti kvart. To kod nas vjerojatno nije moguće. Isto kao što nije moguće zamisliti da, ne znam, imate mediku pa sad uz mediku bude još nekakva ozbiljna umjetnost, nešto poput muzeja, bilo što. Dakle, mi smo, hrvatsko društvo je izrazito zaostalo, civilizacijski zaostalo društvo. Opterećeno nečime što ja zovem, ja sam prije jedno 7 godina, 8-9 već, objavio članak u Americi baš o tome, iako o jednom segmentu kulture. Članak se zove Hibridni identiteti i paralizirajuće tradicije, a sve na primjeru istraživanja u Savskoj 25. Teza je dakle da se kod nas tradicije normalno, kao društveni procesi, pa čak identitetski, kulturni, ekonomski, bilo koji, nikad ne realiziraju do kraja pa da postanu pozitivna tradicija na kojoj se može graditi dalje. Uvijek nešto ostane, kao ovo danas, tko je bio ustaša, tko partizan, udbaša, razumijete. A to je samo ono, vrh ledene sante, ispod toga imate stotine

nerazjašnjenih situacija. I onda naravno da ne možete imati inkluzivno društvo u kojem se ljudi ne boje drugoga i drukčijeg, nego se boje. I ne samo da se boje nego pokušavaju i nametnuti jednoobrazni svjetonazor. Kada nemate čisti taj pogled, onda ne možete imati ni tolerantno društvo. To je ono što vjerojatno, tu kod nas, prijeći takve projekte. Gdje bi se inače još moglo dogoditi da jedna građevina stoji dvadeset i nešto godina i da se još sruši, gdje bi se moglo dogoditi da Grad potroši stotine milijuna kuna na dva kompleksa – Klaonica, Zagrepčanka bivša i Gredelj – i da to stoji. A onda kada govorimo o ovome, da se vratimo na pitanje prije, o toj vezi. Dakle to lokalno, malo primitivno poimanje veze kulture i kulturnih industrija i nekih drugih interesa. Ne znam da li se sjećate, prije nekoliko godina, to je bila jedna velika spika, ali samo spika, kao sve spike kod nas, kad se sve najavljuje, a osim toga sve ode u neki rezvoar nerealiziranih ideja. O Gredelju se tako pričalo, čim su neke osobe javno nastupale kao da, da, to će bit klaster kreativnih industrija bla, bla, a na koncu je sve završilo na vizualizacijama, apsolutno se ništa drugo nije dogodilo, na kojima je zapravo bilo jasno što je namjera, a namjera je bila da se tamo izgrade ogromni, visoki neboderi, poput ona tri crna, tamo u Strojarskoj. Znači da se maksimalno, ono petsto milijuna posto, tipično za Hrvatsko viđenje kapitalizma, digne vrijednost nekretnine i zaradi što više para moguće, bez obzira što je to jedna suluda ideja. A ovo je samo bio neki excuse, kao tu će biti neki umjetnici, nešto će tu oni dolje raditi. To vam je nažalost tako, kod nas postoji jako duga tradicija u tim silnim zamišljanjima i malim realizacijama, kao što to jedna knjiga našeg čuvenog povjesničara, dr. Franje Tuđmana kaže svojim naslovom – Velike ideje, mali narod. pedestih godina je postojala organizacija „Porodica i domaćinstvo“ koja je educirala ljude u silnom procesu urbanizacije, kako su seljaci pretvarani u radnike kako bi se osigurala glasačka baza. Onda ih je trebalo ne samo useljavati u nove stambene četvrti, nego i educirati kako će živjeti zajedno, što je wc školjka, što je deterdžent i slično, da kokoši ne mogu živjeti na balkonu, doslovno. A onda je to bilo rađeno do te mjere da su ta naselja za 5000 ljudi, to je bila osnovna jedinica, u kojima sve postoji – škola, vrtić, trgovina, sve živo. Čak je i neka vrsta socijalnog inženjeringa tu bila podrazumijevana, di bi se naseljavali ljudi ne samo različitih profesija, nego i u jednom dijapazonu generacijskom tako da, tako su to oni zamišljali onda, starci i penzioneri čuvaju djecu dok mladi i sposobni rade. I to su glavne teoretičarke toga bile Pepca Kardelj, žena Edvarda Kardelja koji je inače bio glavni mozak samoupravnog socijalizma, i Vida Tomšić. To su žene koje su u ono doba pisale tekstove koji su, u jednom feminističkom smislu, vrlo aktualni i danas. Ne u onom feminističkom smislu kritike društva naravno, jer to tada nije bilo moguće, ali u smislu uvažavanja rodne ravnopravnosti, apsolutno. To je bio jedan čisti idealizam koji nikad nije bio realiziran. To je bila utopija onog vremena. A ovo danas je isto jedna kvazi-utopija, jedno fantaziranje o nečemu što bi trebalo biti, kao da bude neki razvojni program, nešto, a zapravo je malo do ništa.”

Katarina Šolčić: Mislite li onda da stvarno, u nekoj skorijoj ili daljoj budućnosti, mjesta poput Paromlina nemaju budućnost?

Feda Vukić: “Teško je to reći. Kad gledamo 25 godina ove tzv. tranzicije, odnosno priučavanja na liberalne ekonomije, jer mi zapravo ni to nismo još shvatili do kraja, onda nije baš da može zavladata neki optimizam. Mi još uvijek ne shvaćamo, mi, društvo, društvene paradigme, ako hoćete društvena elita, u ovih 26 godina ne shvaćaju što znači stvarati dodanu vrijednost, proizvode kompleksne koji onda mogu generirati i veći povrat. Ne samo financijski, nego uopće, generirati situaciju. To oni ne razumiju. Pa mi se ovdje evo bavimo, već 27. godinu, edukacijom dizajnera. Mislim, 80 posto scene dizajnera danas je izašlo iz ovog faksa, ali to je jedna velika masa ljudi, to je preko 700 ljudi koji mogu stvoriti jako puno toga, ali njihov performativni učinak u odnosu na što inače mogu, ma nije ni 15 posto, jer naprosto nema prilike. Oni zapravo nemaju za koga raditi. Oni rade svi, snalaze se, osnivaju neke svoje projekte, tvrtke svašta, nitko gotovo od njih nije nezaposlen, čini mi se. Možda baš oni koji se nisu snašli ili rade nešto drugo. Ali daleko je to manje od onoga koliko zaista ima potrebe. Osim toga, naš odnos prema toj neposrednoj prošlosti je malo kriv i naopako, on je još uvijek opterećen tim paralizirajućim tradicijama pa onda to vrlo često i gledamo kao nešto što je nepoželjno, ružno i tako. S treće strane, sama naša ekonomska znanost je nažalost disfunkcionalna, ja bih čak rekao. Mi nemamo ljude u ekonomskoj znanosti koji bi to znali na jedan interdisciplinarni način

valorizirati. Dakle, što bi to moglo značiti pa onda kakav bi to multiplikativni faktor moglo imati i onda kada dobijete to sve skupa, u biti nije neobično što smo siromašni i zaostali. Nemamo razvojne agende, možda ni osjećaja za to. Ne znam što je razlog toga, ali da je to tako, tako je. Tako da je vrlo teško predviđati što će biti. Ja osobno mislim i nije to sad neka velika pamet, da je jedini način da se tome pristupi, naravno s jedne se strane idelistički može očekivati razvoj društva, ali strukturalno, kako bih rekao, metodički ili profesionalno govoreći, to se jedino može uspostaviti nekakvim interdisciplinarnim istraživanjima na temelju kojih bi onda trebalo raditi interdisciplinarna planiranja. A odnosi špekulativnog tipa, bez obzira tko špekulira, da li Grad ili privatni poduzetnici, nikad to neće, mi smo još uvijek u jednoj primitivnoj fazi. To onda može biti samo nasilno i vjerojatno destruktivno prema toj strukturi, a onda je pitanje što uopće učimo od toga. Nažalost postoji ta jedna, kako bih rekao, odium, prema tome koji, pogotovo 90-ih godina. Kolege moji u sektoru kulture će jako često reći „da, da, da, tako se rušilo partizanske spomenike“. Je nažalost, ali mi smo isto tako uništavali i rušili industrijsku baštinu, onu koja je još bila funkcionalna. Funkcionirajuće tvornice smo sravnili sa zemljom. A što smo napravili nakon toga, ništa. Potpuno ništa. To su bile tvrtke koje su bile svjetski relevantne. Prvomajska. To je tvrtka koja je nastala iz jedne barake u Raši, u rudniku Raša. Doslovno je iz jedne barake, iz alatnice, koja je 80-ih godina imala think tank timove, računala, ono, čudo. Oni su mogli biti Microsoft, Google, ne znam što. Da su dobili šansu da se iz te hardverske industrije nekako pretvore u nešto drugo, ali za to nitko nije imao sluha. To je zapravo, ono što kaže kolega Rogić, jedna oznaka naše tranzicije, da se sve vrijednosti svedu na razinu nula, na nekretninu bez identiteta, a sve ovo što je tehnologija, inovacija, know how, kreacija je potaracano nažalost.”

Prilog 16. Kostrenčić, Alan - viši predavač na Katedri za arhitektonsko projektiranje Arhitektonskog fakulteta u Zagrebu, polustrukturirani intervju, 26.5.2016.

Katarina Šolčić: Ima li industrijska baština svoje mjesto u gradu? Je li ona dio identiteta grada i na koji način bi se trebala koristiti ako to jest?

Alan Kostrenčić: *“Ja bih rekao da postoje dva momenta. Znači jedan je taj da neka od te baštine zaista ima neku arhitektonsku kvalitetu ili ima neku simboličku kvalitetu po čemu je ona značajnija od, nekakve xy bezveze tvornice, primjerice, ako govorimo o industrijskoj arhitekturi. S jedne strane, problem onog što se zaista može prepoznati, tipa Paromlin u Zagrebu i još neki slični lokaliteti, čak i onaj dolje u Podsusedu, bivša betonara. Čak i ona ima tu nekakvu simboličku vrijednost, čak je i arhitektonski zanimljiva. Dakle, to je jedna kategorija. A druga kategorija su oni objekti koji su unutar tkiva grada i koji nemaju arhitektonsku vrijednost, ali im je lokacija zbog njihove pozicije jako važna. Po meni to su dva ključna, osnovna primjera. I to su nekakve dvije osnovne tipologije na osnovu kojih se onda profiliraju načini pristupa tom problemu. Dakle, u načelu imamo taj dio. E sad, s jedne strane, ako uzmemo ovu prvu tipologiju koja sama po sebi ima nekakvu arhitektonsku i simboličku vrijednost, onda je sasvim jasno da to jest dio identiteta grada, a identitet grada se nikad ne bazira na jednoj stvari nego na sustavu stvari, u tom kontekstu je vrlo bitno da se nekakva građevina istovremeno, osim što se valorizira kao pojedinačni primjer, da se valorizira i u kontekstu ukupnog identiteta grada. Kod ove druge situacije, kad sama vrijednost arhitektonskih tih, ajmo reći, nosača sadržaja nije značajna, u tom slučaju je pitanje kako ćemo pristupiti. Da li nam je bitno da ostane ta neka memorija, ok to je bilo u jednom trenu nekakva industrijska građevina, nešto. Ili ćemo to, kako bi se reklo, proći bagerom pa ćemo graditi iznova kao da tog nikad nije bilo. Ono što je nekakvo moje mišljenje, a ne mora biti pravilo, je to da bez obzira na to koliko beznačajna bila neka stvar koju porušimo da bismo gradili nešto novo, ako je ona samom svojom veličinom unutar prostora grada, a vrlo često jesu jer to nisu pojedinačne kućice nego su to nekakve tvorničke građevine koje imaju bar pet-šest tisuća kvadrata, znači već postoje u gradu kao nekakav veći format, ili su u nekom mjerilu koje nije tipično okolno. Onda mi se čini ispravnim da se nekakav oblik memorije, dakle ne memorija na arhitekturu kao takvu, nego memorija na vrijeme u kojem je to nastalo uključi u arhitektonsku interpretaciju. E sad kako se to radi, to je ponovno velika priča za sebe. Mislim da su u oba slučaja plagijati besmisleni, graditi ponovno istu kuću koja je bila tu je smiješno. Trebalo bi se uvijek raditi o nekakvoj inteligentnoj interpretaciji i korištenju tog nečeg, na toj memorijskoj ili simboličkoj razini u gradu koja postoji na tom lokalitetu.”*

Katarina Šolčić: Kakvu bi ulogu objekti industrijske baštine trebali imati u ukupnom razvoju grada? U smislu kulturnog turizma ili nešto drugačije.

Alan Kostrenčić: *“Ja bih se tu opet naslonio na ovo prvo pitanje, odnosno na moj odgovor. Sama po sebi, nekakva građevina koja je bivša industrijska građevina, uzmimo na primjer ovu betonaru u Podsusedu. Ona je fascinantna jer je van svakog mjerila, van mjerila grada, ogromna je. S druge strane, njezina današnja arhaičnost, a istovremeno futurističnost u to vrijeme kad je nastala, stvara neki procijep koji je jako zanimljiv. E sad, neka fascinacija s ranoindustrijskom arhitekturom koju imamo mi arhitekti može biti potpuno nezanimljiva prosječnom turistu. Ne možemo unaprijed postaviti neku čvrstu poziciju da samo zato što je nešto staro, pa se na tom starom nešto napravilo, da će to instant biti zanimljivo općenito, osim arhitektonski. Dakle, mislim da je to stvar promišljanja na koji način je taj nekakav pojedinačni identitet tog lokaliteta ugrađen u ukupni brend grada, a onda dodatno, obično je dobro da postoji određena komplementarnost, dakle, ako nešto ima arhitektonsku vrijednost zato što je industrijska arhitektura, onda to nije dovoljno. Potrebno je to nadograditi s nekim drugim sadržajima koji će biti usidreni u sadašnjost, a istovremeno imati neki pogled prema budućnosti. Na neki način moći promisliti situaciju za sljedećih dvadeset-trideset godina da se onda taj prostor napravi dovoljno pametno da će biti zanimljiv i tada ili da se napravi dovoljno otvoreno isprojektirano da može, nakon što je ta inicijalna namjena otišla, u nekoj budućnosti, to što smo izgradili na tom starom ima mogućnost transformacije u ono što će u danom trenutku biti relevantno i bitno.”*

Katarina Šolčić: Kada pričamo o revitalizaciji takvih objekata – koliko je važno da u toj priči bude kultura, odnosno da ti prostori postanu mjesta nekog oblika kulturnih i kreativnih industrija?

Alan Kostrenčić: *“To je nekakva najčešća projekcija i to je odlično. Međutim, mislim da je važniji kriterij od toga da ta nova intervencija na zgradi bude takva da ona živi. Dakle, ako imamo neku manju građevinu kao što je na primjer Lauba koja je pretvorena u kulturnu instituciju i ona sjajno živi, ima program i stalno je u nekakvom movingu, onda imamo izvrstan primjer. Međutim, ako napravimo neku ogromnu zgradu koja ima x kvadrata, u koju se smještaju nekakvi kulturni sadržaji koji mogu biti previše hermetični za publiku, odnosno ako neće imati ljude koji će dolaziti i činiti tu građevinu živom, onda je cijeli taj potez srazmjerno pogrešan. Recimo, ako uzmem nekakav svjetski primjer, primjerice u Londonu, znači Tate Modern koji su Herzog i de Meuron radili, to je ekstremno skupa građevina koja je u samom centru Londona. Međutim u jednoj bogatoj zemlji i još bogatijem gradu kao što je London moguće je napraviti takvu jednu kulturnu instituciju u kojoj je količina događanja i moving velik, iako ja nekako slutim, kada bi to bilo isključivo na prodanim ulaznicama, nisam siguran koliko bi ta institucija mogla funkcionirati. Nego je vjerojatno stvar državne donacije. Zašto uzimam taj primjer? Pa zato što je kod nas jedan veliki problem, čak i na arhitektonskom fakultetu kad radimo takve stvari, onda studenti najrađe uzimaju ono što je najslađe – 'ajmo tu staviti kulturu. To je apsolutno divno i krasno, ali velim ponovno, neki modeli koji nisu kruti, a pogotovo danas kada umjetnost nije onako dosadno konzervativna da muzej mora biti zatvoren kao takav, već daje mogućnost za cijeli niz nekakvih drugih aktivnosti koje nisu samo neki izložci. U tom smjeru bi se trebalo gledati ako se radi o kulturi. Dakle, u svakom slučaju, pogotovo kada se radi o građevinama koje imaju neku ozbiljniju kvadraturu, nužno je da postoji nekakav ukupni interes zajednice – bilo lokalne, one najlokalnije, dakle kvarta ili lokalne u smislu grada – da život tu sam po sebi postoji. E sad ukoliko to ima nekakav impakt da će sad to i stranac doći pogledati, tim bolje.”*

Katarina Šolčić: Kroz to dolazimo do priče o *bottom-up* revitalizaciji pa me isto tako zanima vaše mišljenje, na koji način bi u to trebalo uključiti lokalnu zajednicu, kulturne udruge, općenito civilno društvo? Da li bi trebalo i kako bi izgledali takvi projekti općenito?

Alan Kostrenčić: *“Apsolutno bi trebalo, ja mislim da ta vrsta inicijative postoji, ona je tu. Ima jedan drugi problem, a to je da tu inicijativu lokalne zajednice ili pojedinaca uvijek treba poduprijeti netko tko se u to malčice više razumije. Implicitno sad tu mislim na arhitekte zato što, 'ajmo reći daleko se bolje može strukturirati cijela ta priča, pod uslovom da je arhitekt otvoren za takvo mišljenje, to je isto jedna velika tema za sebe. Dakle, ja mislim da danas arhitektura počinje bivati sve jača u onom segmentu u kojem je dosad bila minorna, a to je nekakvo uvriježeno mišljenje da arhitekti rade za nekakve bilo državne strukture ili nekakve bogate pojedince, dakle ljude koji imaju moć i novac. Međutim, mislim da danas postaje sve važniji taj jedan moment u kojem arhitektura preuzima na sebe jedno područje koje prije nije imala, a to je segment aktivizma. Uloga arhitekta vani vrlo često ide u tom smjeru da arhitekti postaju društveno angažirani, da ne rade isključivo, kako bi se reklo, za strukture moći, nego da rade za dobrobit zajednice.*

Znam da je u ovoj zoni uz glavni gradski kolodvor, dakle uz Paromlin, niz nekakvih polu baraka, nekakvih spornih objekata gdje je ekipa koja trenira aikido na neku foru uspjela dogovoriti s gradom i dobiti taj prostor i oni su tu baraku sredili, dakle, oni su svojim radom nešto napravili i imaju prostor za treniranje. Dakle takve inicijative ljudi rade. E sad štos je u tome što bi u nekom trenutku bilo dobro, što bi se reklo, okrupniti te inicijative da dobiju snage i daha da ne budu samo nešto što je popravljavanje krova da ne kiši i udomljavanje nečeg na dve, tri godine nego nešto što zaista ima i arhitektonski značaj, a ima i značaj za grad. Te stvari se pomalo događaju, ja mislim da ovi neki primjeri tog reusa koji je nastao od strane nekakvih studentskih inicijativa, mladih ljudi – kao rezultat se mogu vidjeti tipa Klaonica, Močvara. To su nekakva mjesta koja jesu podržana od strane grada, ali su nastali na osnovu angažmana i truda pojedinaca. Ono što mislim da je tu dosta bitno, a među mladim arhitektima se pojavljuju ljudi koji su svjesno zakoračili u taj smjer, e sad neka sinergija takvih inicijativa i arhitekata koji

razumiju taj smjer, vjerojatno neće otići nekome tko gradi luksuzne kuće, jer taj neće ni razumjeti tu priču, nego kod nekog tko razumije u čemu je problem – u tom kontekstu, mislim da bi se mogli dobiti vrlo brzo vrlo pozitivni rezultati. To se već počelo događati i za pet godina mislim da ćemo već moći vidjeti nekakve konkretne rezultate.”

Katarina Šolčić: Upravo na tragu toga jest i moje zadnje pitanje, a vezano je konkretno za Zagreb. Mislite li da Zagreb ima potencijala, ako uzmemo u obzir dosta industrijske baštine koja postoji u gradu, da se dogodi ili nekakvo umrežavanje, da to bude na tragu nekakvog industrijskog, kulturnog turizma ili općenito nekakve kulturne proizvodnje, kreativnih industrija?

Alan Kostrenčić: *“Ako sad zanemarimo nešto što ne smijemo zanemariti, a na što ću se vratiti u drugom dijelu odgovora, problem vlasničkih odnosa, problem ovih raznoraznih institucija i zavoda zaduženih za zaštitu spomenika i slično, onda možemo reći da cijela ta priča može ići srazmjerno brzo i ona ide nekako odozdo, da se tako izrazim. Pa tako u nekom trenu nešto što je bilo skvot, van zakona, postane Medika na primjer. Nema problema da se te stvari počinju događati i to je atraktivno i ne treba zanemariti tu jednu novu populaciju koja se počinje lagano generirati. Postoji mreža alternativnih hotela/hostela koji nisu ovi dosadni lanci nego upravo se baziraju na toj nekoj neformalnijoj kulturi života i to je jako atraktivno, pogotovo mladim ljudima. Pokazatelj da to ide jest i segment ovih hostela koji su se počeli i kod nas događati u Splitu i Zadru koji više nisu skvot, oni se naplaćuju i koji su iznimno lijepo dizajnirani, dakle njihova arhitektura je atraktivna sama po sebi i svi su oni neprestano puni. Ono što želim reći jest da su takve neke alternativne stvari istovremeno silno zanimljive određenoj publici, a ta određena publika je puno zanimljivija, puno isplativija nego ovi „siroti“ što šeću tu ispred katedrale. Dakle to je sigurno nešto što može biti jako atraktivno i sigurno je u budućnosti jedan važan segment turizma. Problem jest taj da najveći dio turističke politike kroje neki ljudi iz fotelja koji žive nekim desetim načinom života i ne mogu uopće razumijeti o čemu se radi.*

Drugi dio je malo neugodniji. Te akcije, pogotovo na nečem što ima tu atribuciju kulturne vrijednosti, tu je problem rigidnosti službi koje odlučuju što će se i na koji način na takvim lokalitetima raditi. Uvijek je nezgodno kad čovjek mora kriti zirati neku drugu službu, postoji mogućnost da u nekim segmentima ja baš nisam u pravu, oni jesu. Dakle to je moje osobno mišljenje, a to je da Zavod za zaštitu spomenika i slične institucije koje su uključene u tome same nemaju viziju što bi s tim građevinama trebalo napraviti i to je možda najveća prepreka. Konzerviranje nečega u stadiju kakvom je sad, bez da ima život – nula bodova. Istovremeno znam da neki vrhunski ljudi koji se bave zaštitom spomenika, ne mogu odlučivati o svakom, ali se sigurno pitaju o nekim stvarima koje su bitne. Primjerice, kad sam bio u žiriju za uređenje ovog prostora, trga kod Kaptola, onda je Maroević, kao apsolutno jedan od najvećih autoriteta po tom pitanju, rekao dotičnoj gospođi iz Zavoda za zaštitu spomenika da spomenici ako ne žive propadaju. Dakle, nama je poanta dovesti život u spomenike da bi ti spomenici živjeli. Ako se nešto konzervira trajat će neko vrijeme, nakon toga, ako nema ljudi koji životnom energijom pune to sve skupa, cijela priča odlazi u prošlost. Znači ista je stvar porušimo li to s bagerom odmah ili konzerviramo i pustimo da propada kroz vrijeme samo od sebe. Dakle ono što je tu jako bitno jest to da se možda promijeni pristup takvim građevinama, a onda dalje da bi se promijenio, sasvim sigurno se radi o nužno potrebnoj razmjeni mišljenja. Dakle, određenoj fleksibilnosti službi u kojima, ako postoji netko tko ima nekakvu viziju i ako tu viziju može može argumentirati i ako je ona dobra, onda da ta ta druga strana, konzervatorska, izađe iz svojih okvira statusa quo u nešto što je konstruktivno. Naravno da je cijela ta priča jako komplicirana jer je jako teško razgraničiti potencijalne zloupotrebe kojih naravno može biti i nekakvu krivu komercijalizaciju takvih sadržaja, prerastanje u nekakav Disneyland od onoga što je doista dobro i kvalitetno. Nije da ih branim, ali razumijem da je vrlo često pozicija konzervatora takva da iz straha od potencijalne zloupotrebe stvaraju previše prepreka da bi se to realiziralo. Međutim, takvim ponašanjem se ne rješava problem, stvari na kraju propadnu iz nekog drugog razloga.”

Prilog 17. Jelinčić, Daniela Angelina - znanstvena savjetnica na Institutu za razvoj i međunarodne odnose, polustrukturirani intervju, 20.5.2016.

Katarina Šolčić: Ono što me za početak zanima je Vaše mišljenje općenito o industrijskoj baštini i njezinom mjestu u gradu, u identitetu grada. Ima li ona svoje mjesto, kakvo bi to mjesto trebalo biti i na koji način bi se ona trebala koristiti?

Daniela Angelina jelinčić: *“Baština ima jako veliku ulogu u identitetu grada. Na kraju krajeva, neki je gradovi i države upravo koriste, čak i u ono, diplomaciji, međunarodnim odnosima i tako. Jer upravo baština predstavlja neku vrstu identiteta grada. E sad, kako bi se trebala koristiti. Pa za početak se ne bi prema njoj trebalo odnositi mačehinski, nego bi je se trebalo obnavljati. Baština inače predstavlja, u javnim proračunima, od svih ostalih kulturnih sektora, najveći udio koji se troši, na obnovu baštine. Jer je ona čisto, većina baštine je materijalna i onda ona zahtjeva građevinske radove koji su jako skupi. E sad zbog toga nažalost nemamo situaciju da nam je sva baština obnovljena. A trenutno u Hrvatskoj je takva situacija da imamo Registar kulturnih dobara koji nema baš popisanu svu baštinu koju imamo pa nam se dešava da nam baština propada, jer se prema tom osnovnom alatu, dakle Registru, ne znamo ni što treba štititi. To je onda problem. Na gradskim razinama je to, ne znam, a tako. Evo konkretno u gradu Zagrebu imamo dosta industrijske baštine o kojoj se puno govori, ali koja nije, ne da nije obnovljena, nego dapače, se i ruši i godinama se raspravlja kako će se korigirati i koju namjenu će dobiti i nikako da postignemo neki konsenzus. Ali u svakom slučaju, smatram da je vrlo bitno.”*

Katarina Šolčić: Kada se razmišlja o revitalizaciji i obnavljanju te industrijske baštine, prema Vašem mišljenju, koliko bi tu u obzir trebalo uzeti kulturu, u smislu da takva mjesta postanu javna kulturna mjesta ili mjesta za razvoj kreativnih/kulturnih industrija?

Daniela Angelina jelinčić: *“Ovako, praksa je pokazala da bivša industrijska baština može imati različite namjene, od obrazovnih, preko shopping centara ili bilo što drugo. Međutim, kultura kao sredstvo regeneracije baštine se u praksi pokazala kao izuzetno pogodna i to zašto, zato što su vam to obično zgrade koje su nekog većeg tipa, obično su to hale koje su visoke i koje su široke i imaju mogućnost prihvata većeg broja ljudi. U tom smislu je pogodno za koncerte, neke kulturne centre, neka događanja, znači može prihvatiti veći broj ljudi. A s druge strane, konačno, imamo jako dobre primjere prakse u svijetu, revitalizacije takve vrste baštine koja je dobila kulturnu namjenu i koji su se pokazali izuzetno uspješnima pa je to još jedan argument za to zašto kultura. A s treće strane, pokazalo se i da tamo gdje dođu umjetnici, ta lokacija obično postane dinamičnija, ona živne. Ljudi se vole družiti s umjetnicima, a obično uz neke umjetničke projekte nam se onda obnavlja i neko poduzetništvo, ugostiteljstvo, restorani. A vrlo često, evo imamo takvih primjera iz Engleske recimo, gdje se povećava cijena nekretnina tamo gdje postane neka dinamika, nešto se animira i tako dalje. Zbog toga je kultura užasno pogodna, u pozitivnom smislu, užasno nije dobra riječ – jako pogodna kao namjena za bivše industrijske zgrade.”*

Katarina Šolčić: Koliko smatrate da je važno u takvim projektima uključiti lokalnu zajednicu? – Da takvi projekti budu više bottom-up nego top-down?

Daniela Angelina Jelinčić: *“U kulturnom menadžmentu, svaki prrčnik će vam reći da vam je lokalna zajednica dio cijelog proizvoda. Prema tome, ako se ne uključi lokalna zajednica, a hvala bogu u Hrvatskoj imamo jako puno takvih primjera u praksi, stvar može poći po zlu, doslovce. Ne moramo spominjati, recimo, ovaj centar na Cvijetnom, Horvatinčićev ili ne znam, golf na Srđu i tako dalje. Istina je i da u Hrvatskoj imamo malo klimu koja je, kako se kaže kolokvijalno, antiprotivna svemu uvijek pa je to nekad malo previše. Ali imamo i dobre svjetske primjere prakse gdje se pokušavalo s vrhunskim umjetnicima obnoviti neke dijelove grada kako bi se oni revitalizirali bilo radi kulturne, turističke ili neke treće namjene. Ali kad se nije radilo s lokalnim stanovništvom projekt je rezultirao dosta loše. Ne možda u smislu nekog otpora, ali jednostavno se nije oživio taj dio grada jer lokalno stanovništvo nije shvatilo što je tu dobro za njega. Da li on sad može tu otvoriti voćarnu ili nuditi turističke usluge ili nešto treće. Dakle, lokalno stanovništvo, ako ga se uključi od početka u cijeli proces pregovaranja o budućoj*

namjeni takve jedne zgrade, jednog takvog lokaliteta, ono vam doslovce postaje dio proizvoda i ono vam, da tako kažem, postaje veleposlanik vašeg projekta. Jer ako ono shvati što je tu interesantno, što će to njemu donijeti, pa čak i ako ima nekih negativnih karakteristika, on ne mora nužno završiti negativno ako se na početku projekta smanje očekivanja. Tako da, bez lokalnog stanovništva projekt se praktički ne može raditi top-down.”

Katarina Šolčić: Ima li Paromlina u Zagrebu potencijala, u kontekstu kulturnih/kreativnih industrija?

Daniela Angelina Jelinčić: *„Mislim da ima, ja se bavim kreativnim industrijama pa bi glupo bilo reći da nema potencijala, ali to govorim zaista s argumentima zato što sam proučavala takve primjere prakse. Trenutno je situacija, u Europskoj Uniji i globalno da su kreativne industrije ono, proizvod broj jedan i da će vam svi fondovi biti skloni dati novac za obnovu baštine, odnosno revitalizaciju grada na temelju kulturnih i kreativnih industrija. Međutim, to ne mora biti razlog zato što je trenutno to in, da tako kažem, da bi se išlo u cijelu tu priču. Ali zašto kažem, koji je argument, jedan od argumenata zašto je to pogodno – zato što, ovako, malo ću to morati objasniti – baština, da bi ju prosječni konzument na neki način koristio, bez obzira radi li se o domaćem stanovniku, o posjetitelju iz drugog kraja Hrvatske ili konačno strancu, dakle turistu, on mora tu baštinu razumijeti. Ako vi imate nešto iz 15. stoljeća, vi biste onda jako puno trebali znati o odnosima u 15. stoljeću, o umjetnosti koja je tada bila moderna, o umjetnicima, kako su oni razmišljali, što su radili, o cijelom kontekstu. Prosječni konzument nije toga svjestan, čak i mi koji se bavimo kulturom ne znamo sve o renesansi, baroku i ne znam što. Dakle, u tom smislu, ako vi baštinu revitalizirate na način da ona bude suhoparna, dosadna i u skladu s onim kako se živjelo zaista u 15. ili ne znam kojem stoljeću, za to možete imati vrlo usku publiku, dakle tržišnu nišu. To će vam doći samo povjesničari umjetnosti, neki znanstvenici koji znaju puno o toj renesansi na primjer. Ako želite stvarnu revitalizaciju baštine, vi morate uključiti prosječnog stanovnika čija znanja nisu tako velika, a to onda podrazumijeva, na neki način, ovo ne smatram u negativnom kontekstu, popularizaciju informacija o toj baštini. To ne znači da vi morate smanjivati kvalitetu projekta, nego vi morate približiti, dakle marketingom, brendiranjem ili nekim drugim alatima. Morate ju približiti prosječnom konzumentu na način da će on shvatiti o čemu se govori. A kako to raditi? Pomoću sredstava javnog komuniciranja ili pomoću kulturnih proizvoda koji su u svijesti današnjeg prosječnog potrošača suvremeni. I upravo zato kulturne/kreativne industrije, bilo da se radi o filmu, mobilnim aplikacijama, o glazbi, o likovnoj umjetnosti, dizajnu, arhitekturi koja je u percepciji prosječnog potrošača na razini onoga kako se danas živi, ta baština postaje shvatljiva. Znači, vi možete suvremenim sredstvima ispričati jako dobru priču o nečemu kako se živjelo u 15., 18., ne znam, 13. stoljeću, nije važno. I zato su kreativne industrije uspješne, jer ciljaju na identitet današnjeg stanovnika. Zašto ne i u Zagrebu. A s druge strane, drugi argument je da kreativne industrije vrlo često nose i simboličku vrijednost. Što to znači, to znači da ako vi, bubam sad napamet, imate Zvonka Špišića koji, dobro to nije možda najsuvremenije, ali mi je prvo palo na pamet, koji pjeva pjesme o Zagrebu, onda ćete znati da je sam Zvonko Špišić automatizmom sinonim, simbolička vrijednost mu je Zagreb. Ako uzmete klape, znat ćete da je to teritorijalno Dalmacija, ako je tango onda je Argentina. To je sad glazbeni primjer, ali nema veze. Ako kažete skandinavski dizajn onda znate uz koje zemlje se veže. Prema tome, one nose simboličku vrijednost i automatizmom promoviraju zemlju, grad, neki teritorij. Znači, one su zapravo nositelji kulturne raznolikosti. Vi imate priliku kroz kreativne industrije prezentirati nešto što je tipično zagrebačko, tipično hrvatsko, tipično za način života kakvim se ovdje živi i na taj način stječete konkurentnost u globaliziranom svijetu koji je potpuno isti, ima iste proizvode i tako dalje, vi ističete nešto što je baš tipično za Zagreb recimo u tom vašem Paromlinu. U tom smislu si povećavate tržište, jer će ljudi doći ovdje, posjetitelji potencijalni, baš zato jer žele naučiti nešto o nečemu što drugdje u svijetu nemaju priliku.“*

Prilog 18. Opačić, Vuk Tvrtko - izvanredni profesor na Odsjeku za Geografiju Prirodoslovno-matematičkog fakulteta u Zagrebu, polustrukturirani intervju, 15.2.2016.

Katarina Šolčić: Smatrate li da je industrijska baština dio identiteta grada? Što bi za grad značilo zapuštanje/rušenje takvih objekata? Na koji način bi se takva arhitektura mogla iskoristiti?

Vuk Tvrtko Opačić: *“Pa sigurno da je industrijska baština dio identiteta grada, pogotovo evo u Europi gdje je industrija najranije i krenula. Pa tako naravno i u Hrvatskoj. Danas vidimo korištenje industrijske baštine u mnogim primjerima izvan Hrvatske, koji se koriste recimo i u turističke svrhe i prenamjena te industrijske baštine koji se onda koriste kao galerijski prostori, prostori kreativnih industrija. Dakle, ono što je zajedničko vidimo, uvijek je bila neka prenamjena. Sve više se teži toj prenamjeni, a ne samo konzerviranju. Traži se nova funkcija, a svakako da se na taj način promiče i identitet grada. Što se tiče zapuštanja, odnosno rušenja takvih objekata. Pa gledajte, jasno je, kao i kod svakog ostatka prošlosti. Nije svaki ostatak iz prošlosti baština, baština je ono što smo mi prepoznali kao vrijedno iz prošlosti, znači ključna riječ je ta vrijednost. Znači protok kroz vrijeme – prošlost, sadašnjost, budućnost – znači nešto što je vrijednost prošlosti, što želimo sačuvati za buduće generacije. Normalno da od toga velikog fundusa ostataka industrijskih, tako bih rekao, ne odmah baštine, nego ostataka industrijskih pogona koji više se ne koriste, dio treba vrednovati kao baštinu, prepoznati, vrednovati kao baštinu, a dio nažalost ili na sreću, jednostavno treba ustupiti mjesto nekom drugom sadržaju. Grad se mora razvijati dalje, ne možemo sve što smo imali prije sačuvati za buduće. U tom kontekstu treba gledati industrijsku baštinu. Znači samo neku najvažnije i najreprezentativnije primjere, bilo u arhitektonskom smislu ili bilo zbog lokacije ili zbog mogućnosti prenamjene ili zbog možda tržišne vrijednosti, treba napraviti izbor po raznim kriterijima, to treba svakako sačuvati.”*

Katarina Šolčić: Kakvu bi takvi objekti imali ulogu u ukupnom razvoju grada? Imaju li svoje mjesto u razvoju možda i kulturnog turizma?

Vuk Tvrtko Opačić: *“Pa mogu imati, dakako da mogu imati. E sad, ovisi naravno i o funkcijama grada. U nekim gradovima koji su zapravo prije svega svoj rast i razvoj temeljili na onoj industriji, pri tom mislim teškoj industriji, naravno da ti lokaliteti imaju veću funkciju nego u gradovima gdje industrija nije ključni resurs u formiranju atrakcijske osnove. Naravno da industrija u Parizu nikada neće imati važnu ulogu u turističkoj ponudi koliko ima u Birminghamu, ali jasno je da Pariz ima masu svojih atrakcija, nenadmašnih svjetskih atrakcija i da industrijska baština nikad ne može imati takvu ulogu. S tim u vezi treba i procijeniti kolika je turistička atraktivnost nekog lokaliteta. Znači ne samo važnost industrijskog lokaliteta i lokacije nego i činjenica da li industrija odigrala važnu ili baš i ne tako važnu ulogu u ukupnoj ponudi i funkcijama grada. To varira, nema nekakvog jedinstvenog mišljenja.”*

Katarina Šolčić: Kada se razmišlja o revitalizaciji takvih objekata, koliko je važno i smatrate li uopće da je važno da tu nekakvu ulogu igra kultura? Da se u te objekte smještaju kreativne i kuturne industrije i neka vrsta javnog sadržaja?

Vuk Tvrtko Opačić: *“Svakako da kultura igra važnu ulogu u tome. Da se efektnim prenamjenama takvih prostora, budući da su to sve velike lokacije, veliki objekti, mogu dobiti kvalitetni prostori za kulturu, bilo izložbeni prostori, možda čak i koncertni prostori, za neku možda alternativniju kulturu. Upravo za te kreativne industrije, kao nekakvi kulturni parkovi, to je isto moguće napraviti. Ali dobro znamo da danas živimo u vrijeme komercijalizacije svega, e sad je li to dobro ili loše. To je činjenica, pogotovo da naša država nema dovoljno sredstava samo za konzervaciju tih industrijskih postrojenja odnosno spomenika industrijske baštine i onda je potrebno naći nekakav javni i privatni interes pri tome. U mnogim objektima. Gledajte, potpuno je nerealno u Zagrebu da možemo očekivati adaptaciju i konzervaciju svih objekata iz te industrijske faze i da će grad ili država sve moći financirati. Onda je jasno da se ne može razmišljati o kulturnoj ili turističkoj valorizaciji tih objekata ukoliko ne postoji neki interes. Jer tko će vam investirati u nešto što mu neće donijeti apsolutno nikakvu dobit. Teško je to očekivati.”*

Katarina Šolčić: Na koji način bi se Zagrebačka industrijska baština mogla iskoristiti?

Vuk Tvrтко Opačić: *“E ovako, u Zagrebu postoji mnogo objekata industrijske baštine. Sad treba odmah reći da svaki spomenik baštine, svaki objekt baštine generalno, što se tiče nekakvog turističkog vrednovanja ima svoje hijerarhijske vrijednosti. Nije svaki objekt baštine jednako vrijedan za turizam. i još jednu stvar treba reći, da nešto što je u konzervacijskom smislu vrijedno, ne mora apriori značiti i da je i u turističkom smislu jednako vrijedno. Dakle nije ista hijerarhija sa nekakvog turističkog aspekta i konzervatorskog aspekta. Jer na turističku atraktivnost jako utječe i lokacija i na to da li je određen lokalitet raritetan, jer turist uvijek želi onaj vau efekt. Želi nešto posebno, nešto što nosi identitet. Znači, u skladu s tim treba vidjeti što se u Zagrebu može ponuditi turistima. Trebamo biti svjestan da ono što Zagreb ima, što se tiče industrijske baštine, može biti zanimljivo, ali to definitivno nije ona ključna atrakcijska osnova na temelju koje će turist u Zagreb doći. To su sekundarne atrakcije. To nije, ne znam, Völklingen recimo, u Njemačkoj, gdje je bila najveća njemačka željezara koja, kad se zatvorila, uvrstila se kao prvi spomenik industrijske baštine na UNESCO-vu listu, svjetske kulturne baštine još 1986. godine i normalno, onaj koji ide u Völklingen, zbog čega ide? Ide zbog te željezare nekadašnje, ide da vidi... To je nešto grandiozno, ogromno, jel. E sad, naravno da industrija nije glavni nositelj identiteta Zagreba pa tako ni turističkog. Tako da, riječ je ipak o sekundarnim atrakcijama. E sad, pritom je jako važno koliko se onda ti lokaliteti u Zagrebu nalaze u blizini onih primarnih atrakcija. Glavno mjesto zadržavanja turista u Zagrebu su gornji grad, to je jasno, dvije srednjovjekovne jezgre – Gradec i Kaptol, plus donji grad, na primjer Lenucijeva potkova ima mnoge reprezentativne zgrade i tako dalje. U kontekstu toga, naravno da Paromlin i Gredelj, taj kompleks bi sigurno imao najveću turističku, najveći turistički potencijal. I to prije svega zbog lokacije. Naravno da i zbog značenja Paromlina, zbog lokacije starih industrija uz željezničku prugu što jako se vidi... Može se zorno prikazati razvoj grada, koliko je bila važna ta željeznica za razvoj grada pa onda normalno i taj Paromlin i Gredelj imaju najveću, po meni, mogućnost. Ali vidimo zanimljivo, u Zagrebu se revalorizacija industrijske baštine počela odvijati na nekim manjim lokacijama već sad. Pa evo recimo primjer, u Savskoj, to su manje industrije. Danas imamo klubove, ne znam, Vintage, Bikers Beer Factory. Pa onda imamo tamo u Deželićevoj, imamo Laubu. Pa onda imamo isto tako, onda zona gdje je bila industrija, u Šubićevoj, blizu Kvaternikovog trga, gdje je bila Gorica. Sad je isto tamo par klubova. Znači, riječ je o nekakvim privatnim inicijativama i prenamjeni u nekakve prostore, prije svega, ili za izlaske, nekakvi klubovi ili kultura, često puta alternativna kultura. Evo primjer recimo Močvare, isto tako je klub, ali isto ima i jedna alternativna kultura. Nikako ne možemo reći da je to reprezentativan prostor grada, da je to turistički glavna atrakcija u gradu, jer to nije. Tako da zapravo ti prostori nekadašnje industrije u gradu prije svega služe za izlaske, odnosno, možemo reći za rekreaciju domaćih ljudi, lokalnog stanovništva. Mnogi, naravno i studenti, ali ne baš netko ciljano da to posjećuje. Zapravo prava revitalizacija u nekim muzejsko-kulturnim funkcijama, do toga u Zagrebu još nije došlo.”*

Katarina Šolčić: Mislite li da ima potencijala, kada pričamo konkretno o Paromlinu i Gredelju, možda i u kombinaciji, da se tu stvori nekakav kulturni centar, da te lokacije budu zanimljive kreativnim industrijama?

Vuk Tvrтко Opačić: *“Svakako. Mislim da zbog ogromne lokacije, mislim, ogromno je zemljište, kad gledate Gredelj, pa i Paromlin koji se fino nastavlja na njega, da je to glavna prilika da se napravi neki prostor kreativnih industrija u Zagrebu. Gdje bi možda umjetnici mogli i boraviti neko vrijeme, znači on može imati i... E sad da li je to stambena funkcija, ajmo reći rezidencijalna funkcija. Sad nisam siguran da li je tu pametno odmah razmišljati o stanovima, ali možda neku vrstu iznajmljivanja moguće je tamo napraviti. Onda, ovaj, čisto da to bude prostor nekakvih kreativnih industrija i izložbeni prostor, moćda i koncertni prostor. Plus Paromlin kao, prije svega, spomenik industrijske kulture koji bi trebao ostati, trebalo bi ga se konzervirati, trebalo bi ga se iskoristiti kao, prije svega muzejski prostor, a ne... Ja ne vidim mogućnost uređenja Paromlina kao nekakvog, ne znam, izložbenog ili... Mislim, izložbenog da, ali koncertnog ne. Ja bih prije svega prema nekoj muzejskoj funkciji vidio. Onda bi to bila neka zaokružena priča, na istoj lokaciji i to bi moglo onda imati turističku vrijednost. I svakako, ono što bi trebalo u budućnosti se napraviti, ukoliko do takve revalorizacije industrijskih objekata dođe, trebalo bi se otvoriti turističke rute industrijske baštine. Budući da su ovi objekti koje smo*

sad spomenuli... Prvo, odlučno su povezani javnim prijevozom, znači za turiste koji bi ih posjećivali, prije svega mislim na mlađe ljude, dobro su povezani javnim prijevozom. Drugo, dobar dio njih se nalazi unutar pješačke dostupnosti, oko tih objekata postoji niz ostalih zanimljivih sadržaja za turiste, između ostalog, ugostiteljskih objekata, trgovina, znači nečega što je isto tako važno da turist ima. Znači, postoji mogućnost turističkih ruta pa zašto ne i biciklističkih staza, ruta. To je moguće i to je dobro. Jer gledajte, na kraju krajeva glavna industrijska zona u Zagrebu, Žitnjak, koja ima još uvijek i proizvodnu jaku funkciju, makar i tamo već ima lokaliteta baštine, zbog udaljene lokacije teško je očekivati neku svrhu shodniju turističku ulogu. Ali ovi lokaliteti u centru bi se trebali, mogli bi se povezati i pješačkim i biciklističkim stazama. I sad svakako Paromlin i Gredelj bi trebali biti glavna ona atrakcija, glavni spomenik industrijske baštine u Zagrebu.

Ali evo, ono što smo razgovarali kad smo prošli put pričali, neko moje mišljenje je da Rijeka čak ima i veću mogućnost za razvijanje toga turizma na bazi industrijske baštine nego Zagreb. Isto tako, industrija je tamo dosta koncentrirana, industrijske zone su bile dosta koncentrirane i blizu jedna drugoj, znači nisu prostorno raspršene. Drugo, jako je dobra promocija Rijeke kao lučko industrijskog grada, jer je industrija puno važnija u formiranju identiteta Rijeke nego Zagreba, a osim toga, tvornica Torpedo nekadašnja, zbog samog proizvoda koji je iznimno atraktivan i zanimljiv za turiste kao prva takva tvornica na svijetu. To sasvim sigurno ima nekakav jači turistički potencijal. Tako da mi se čini da bi Rijeka bila na prvom mjestu u Hrvatskoj, nakon toga Zagreb, a onda možda čak i Sisak. S tima da bi više volio da ta industrija ne bude samo baština. Tamo je potreba za industrijom puno, puno veća nego za revalorizacijom industrijske zone u muzejske ili u ne znam, neke koncertne prostore.”

Prilog 19. Šimunović, Jelena - predstavnik stranke Za grad, polustrukturirani intervju, 30.9.2015.

Katarina Šolčić: Prvo pitanje tiče se industrijske baštine općenito. Kakvo mjesto ima industrijska baština danas u gradu i kako bi se ona, prema Vašem mišljenju trebala koristiti?

Jelena Šimunović: *“Pa definitivno ima mjesto. Razlog zašto smo se mi okupili i angažirali oko tih nekakvih pitanja, pogotovo oko Paromlina, je u principu zbog toga što smatramo da je način na koji gradske vlasti trenutačno tretiraju industrijsku baštinu je zapravo sramotan i ispred razine jedne metropole. Smatramo, i u pripremama oko tog Paromlina smo i kroz neka istraživanja se zapravo susreli s mnogobrojnim primjerima toga kako su se negdje vani ta mjesta koristila i kako im se zapravo davao neki novi sjaj na razne načine i kako se zapravo i nekakva zajednica uključivala u njihovu obnovu, kako su se oni zapravo otvarali prema građanima kojima na neki način i pripadaju pa to još ima dodatnu socijalnu dimenziju. Definitivno smatramo da bis e mogle raditi sve te ideje koje je predložio gradonačelnik, ali nikad nisu napravljene, poput knjižnice. Mi smo predlagali da to zapravo bude centar za mlade gdje bi se zapravo objedinilo postojanje nekih civilnih inicijativa, knjižnice, prostor koji bi se otvorio za nekakva druženja koja su društvenog karaktera u smislu društvenog aktivizma, dakle nekakvo mjesto razmjene ideja ili gdje bi se mogle događati velike konferencije. Prvenstveno prostor namijenjen mladima, ali sa nekom akademskom crtom, ajmo to tako reći. Mislimo da su takva mjesta odlična za to i da to spajanje mladeži s nečim što je izgubilo sjaj ga uvijek zapravo na dobar način vraća i daje nekakav novi identitet.”*

Katarina Šolčić: Koji je razlog zašto se ne ostvaruju te ideje koje gradonačelnik ima? Zašto to sve stoji?

Jelena Šimunović: *“Pa definitivno radi nekakvog profita. Zbog toga što sadašnja gradska vlast ima pristup gradu na način što je trenutačno najunosnije. Ulaganje u industrijsku baštinu nije nešto što je kratkoročno isplativo, a gradonačelnik i sadašnja gradska vlast već godinama zanemaruju bilo kakvu dugoročnu strategiju, a industrijska baština je upravo nešto što zahtijeva dugoročnu strategiju. Industrijska baština je nešto što u svojoj prenamjeni, koju mora doživjeti na neki način zbog toga što je zapostavljena, jest njima ogroman trošak za koji trebaju stvoriti novac, dok na ovaj način, dopuštajući da ona propada stvaraju dodatni profit sa prodajom zemljišta koja je i u ovom slučaju atraktivna lokacija. Dakle, oni bi mogli uložiti u to da svima nama bude dobro, a mogli bi i malo pričekati tako da bude samo njima dobro. Eto, tako bih možda odgovorila na to pitanje.”*

Katarina Šolčić: Koliko je važno da u revitalizaciji sudjeluje lokalna zajednica. I u slučaju Paromlina, koliko je važno da ta revitalizacije bude bottom up?

Jelena Šimunović: *“Mi smatramo da je to jako važno. Mi općenito kao stranka smatramo da je užasno bitno da zajednica sudjeluje u donošenju mnogih odluka, pa tako i jedne takve. Zato što je jako bitno, u suštini, za funkcionalnost nekog projekta bitna je njegova korisnost za zajednicu, a tu korisnost mogu definirati samo oni koji će ga kasnije koristiti. Bilo bi potpuno promašeno da te revitalizacije idu za time da se napravi nešto što je potrebno u New Yorku zbog toga što mi ne živimo u New Yorku. Dakle, jako je bitno odgovoriti na potrebe lokalnog stanovništva jer ako to odgovara na potrebe lokalnog stanovništva onda to zapravo čini neku trajnu promjenu u zajednici i to je onda neki element koji će postati njezin dio. Inače je to neki oblik nametanja koji se nikad neće uklapati u tom svom obliku u kojem bi trebao postojati.”*

Katarina Šolčić: Ako se industrijska baština u Zagrebu zapusti, ako se dogodi da se sve te zgrade koje trenutno stoje i ne koriste se, sruše, što bi to značilo za sam grad – nestanak takvih objekata?

Jelena Šimunović: *“Ja smatram da bi to bilo grozno za grad Zagreb i to na nekoliko dimenzija. Grad bi trebao o svojoj prošlosti voditi računa i porazno je za grad da negira sve što ima i zapravo ima puno toga što je funkcionalno, lijepo, dobro, ali što se zanemaruje u mahnitom traženju novog – tipa fontana. I za same građane je katastrofalno to, užasan je osjećaj i to je ono s čime se mi zapravo često susrećemo i o čemu nam se ljudi žale, to je da postoje*

mnogobrojni prostori koji su prazni, a ljudi nemaju gdje biti. Dakle, tu se stvara jedna razina socijalne nemoći građanstva koja zapravo vodi u neku razinu otuđenosti od grada i mislim da je to puno gore. Dakle, vi uvijek možete neku zgradu, mislim, ne možete, dakle, neke stvari su i pitanje kulturocida i takvih primjera, dakle neke stvari su zbilja nezamjenjive, ali mislim da je zgradu na neki način opet lakše revitalizirati, možete ju igraditi takvu kakva je nekad bila, dok ova druga dimenzija svega toga jest nešto što u potpunosti devastira zajednicu zbog toga što se, na neki način, grad stavlja na nekakav pijedestal gdje on ne pripada građanima i stvara se jedna klima koja je zapravo užasno loša za same građane i stvara se nefunkcionalan grad, to užasno tome doprinosi. Zapravo netko niti ne želi sudjelovati, to je pitanje s kojim se mi stalno susrećemo, kao „zakaj bi ja nešto radio kad svaki moj pokušaj, vidim logično rješenje, mogu doći od točke A do točke B i onda mi Grad stoji na putu“. Dakle, mislim da je ta dimenzija nešto što je, u smislu te industrijske baštine, možda čak i bitnije. Smatram da zbilja je važna i kultura, bitna je i povijest i sve te stvari imaju svoju dimenziju, ali ovo je zapravo najporaznije u ovom smislu za Zagreb.”

Katarina Šolčić: smatrate li da su građani svjesni važnosti tih objekata? Ne samo njihove važnosti, nego i revitalizacije?

Jelena Šimunović: *“Postoje neke skupine građana, koje su nažalost u manjini, koje su jako toga svjesne i koje već godinama pokušavaju neke stvari mijenjati po tom pitanju. Mi s mnogima i surađujemo i eto, skromno bih se čak i pribrojila u tu skupinu. Ali mislim da postoji velik broj ljudi koji ne razumije važnost svega toga nego će razumijeti tek u trenutku kad ona nestane. Mislim da ovdje pričamo o te nekakve dvije razine, mislim da ima jako puno građana koji ne razumiju te nekakve latentne stvari koje cijela ta priča nosi.”*

Katarina Šolčić: Što se tiče Paromlina i cijele priče s rušenjem dijela zida – vi ste podnijeli tu prijavu, obavijestili ministarstvo. Što se dalje s tim događa?

Jelena Šimunović: *“Priča je bila u tom da se ta priča oko nadležnosti nad cijelom situacijom prebacivala i na kraju smo dobili nekakav šturi odgovor da se zapravo radi o tome da ne postoji nikakva obaveza. To je ono što je u zakonu jedno vrlo sklisko područje, postoji nešto što je gotovo moralna odgovornost, što, možete i sami razumijeti, je u našoj hrvatskoj politici kategorija koja baš i ne funkcionira. Grad nema sankciju za to što se on za nešto ne bi pobrinuo, grad u svakom trenutku može reći da on nije mogao osigurati dovoljna sredstva da se nešto spasi, da ej zbog tih nekakvih drugih okolnosti bio spriječen. I to je legitiman odgovor, što je zapravo najveća tragedija. Dakle, nema nikakve odgovornosti osim moralne, i kada se radi budžet da bi se takve stvari možda trebale uvrštavati. Paromlin je čak i nešto za što su se sredstva izdvajala, ali su bila prenamijenjena. Dakle, grad funkcionira baš kao jedan fini aparatić koji uspije takve stvari na neki način progutati negdje, nitko nije odgovoran, sankcija ne postoji u principu. Jedino što možete dalje raditi jest s transparentom stajati ispred i derati se. To je isto jedna razina nemoći o kojoj pričam kad pričam o toj drugoj dimenziji. Industrijska baština grada je industrijska baština građana, a vama netko onemogućuje da sudjelujete u njihovom spašavanju. Dapače, bori se protiv vas da vi u tome ne biste uspjeli. To stvara jedan odnos grada i građana koji je potpuno neprirodan i koji nikako ne bi smio biti takvim.”*

Katarina Šolčić: Jeste li vi u svojim akcijama vezano za Paromlin surađivali s nekim udrugama?

Jelena Šimunović: *“Surađivali smo s Ipostom za grad, s njima rado surađujemo oko mnogih tema jer nailazimo na ista mišljenja. Nismo surađivali s nikim drugim, u principu, mi smo pratili taj Paromlin i užasno nam je u trenutku kada je došlo do tog rušenja bagerima, zasmatalo što se to dogodilo i ovo je više bio jedan krik za bilo šta i nismo se imali vremena organizirati oko toga nego smo htjeli jednostavno poslati bilo kakvu poruku da postoji nekakav otpor tome. Da se zapravo grad trga na takav način. Iako bi gradske vlati trebale biti prisiljene na neki način, osim moralno, da se o njima skrbe.”*

Katarina Šolčić: Zašto se više gradskih udruga ne bavi Paromlinom?

Jelena Šimunović: *“Imate jedan užano veliki paradoks, općenito u postojanju udruga. Dakle, udruga može izabrati biti dosljedna u Zagrebu, a može izabrati postojati. Ove koje su dosljedne*

se sastoje od članova poput Saše Šimprage koji je opsjednut Zagrebom i obožava ga u najdubljem smislu riječi i Saša Šimpraga živi Zagreb. Zbog toga njegova udruga postoji i zbog toga se bori. Druge udruge imaju taj problem da zapravo one ovise o financiranju grada Zagreba u mnogočemu i po mnogim pitanjima se nitko ne želi suočiti s gradonačelnikom Bandićem, to je zbog toga što su mnogi propadali na način da su probali. Ono što se i nama dogodilo, ne znam koliko vi znate općenito o našoj stranci, ali naša stranka na način da smo mi svi većinom radili u neakvim civilnim inicijativama i organizacijama civilnog društva, ali smo upravo zbog ove nemoći o kojoj vam pričam shvatili da je arena za te neke borbe nije civilno društvo nego mora biti politika. Dakle, i naše uplitanje u politiku je rezultat toga da smo toliko puta kroz civilne inicijative došli do zida koji se zove „ovo je sad moje igralište, nije više tvoje, ti tu više ne možeš“, to je pitanje zakonodavstva. Vi ste stalno zapravo, ako i dobijete upliv u neakvu kreaciju zakona, s tim neakvim radnim skupinama, čija mišljenja netko može staviti u ladu. To je jako puno muke za jako malo koristi. Mi smo zapravo u jednom trenutku svi zaključili, baš iz razloga što volimo ovaj grad i zbog toga što ne volimo što mu se događa, da je vrijeme da se kativiramo na jednoj drugoj razini na kojoj možemo mijenjati stvari, di barem možemo imati pristup svim stvarima. Nama je bavljenje politikom omogućilo da možemo doći do neke dokumentacije do koje možda ne bi mogli doći, da možemo doći na neku sjednicu. Dakle, zbilja nam je dalo nešto što civilne inicijative nemaju. Problem je da vi morate financirati svoj rad, vi se nečim morate baviti i udruge koje bi se bavile takvim nečim bi se vrlo brzo... ili mogu živjeti od svog beskonačnog entuzijazma koji Saša Šimpraga ima na pretek, ali zato je samo jedna takva udruga, jer nema puno takvih ljudi.”

Katarina Šolčić: Kakva je, prema Vašem mišljenju, budućnost Paromlina?

Jelena Šimunović: *“Mi ćemo u svakom slučaju pratiti situaciju. Trenutačno, mislim da je s onim prvim bagerima postalo jasno da je Paromlin nešto što je zapravo izgubljena bitka, kao ta lokacija. Razlog zbog čega smo mi istupili kad su ti bageri prvotno krenuli jest taj što nama Paromlin predstavlja simbol nečega što se u Zagrebu replicira. Neću lagati da mislim da možemo spasiti Paromlin, mislim da ne možemo, ali smatram da Paromlin možemo koristiti kao nekakav podsjetnik da se to više nikada ne dogodi. Mislim da je to jako dobra stvar zbog toga što se oko Paromlina je nekakva javnost senzibilizirala i to je isto jedan kapacitet koji se treba koristiti. Paromlin treba biti, ako ništa drugo, onda barem nadgrobni spomenik tome da se to nikad više ne ponovi. Definitivno ćemo se baviti time da se to više nikada ne ponovi.”*

11.3. Karta Ljubljane

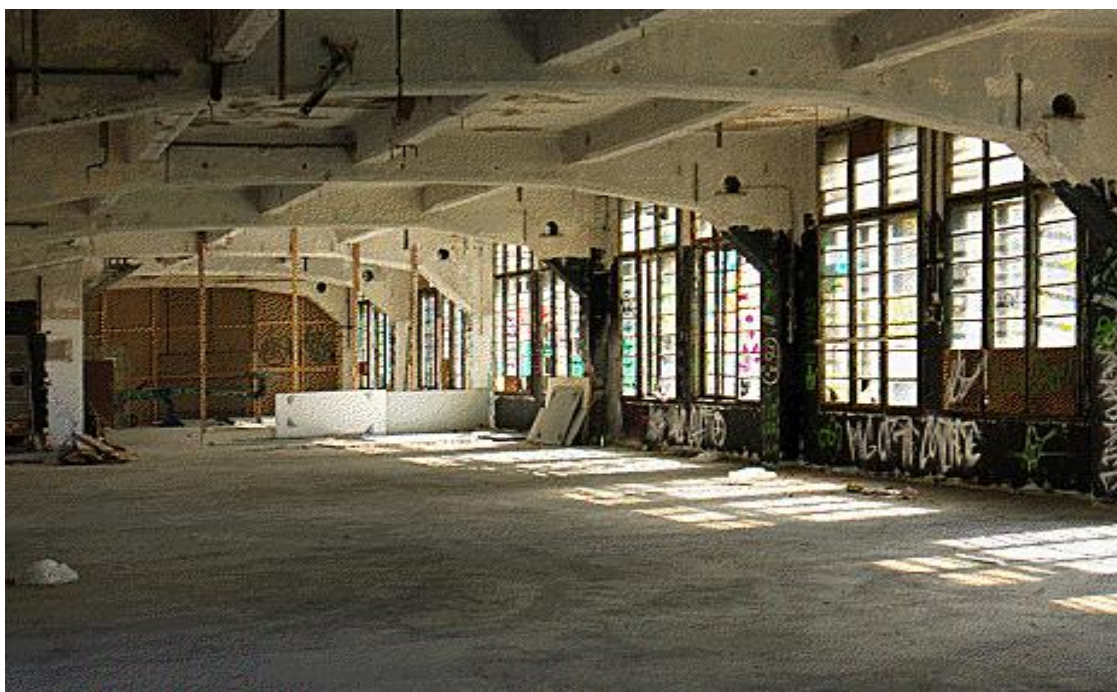

Prilog 20. Arhitektura industrije u Ljubljani (izvor: [google.hr](https://www.google.hr))

11. 4. Slike

Prilog 21. Unutrašnji prostor bivše tvornice Rog nekad (izvor: secondchanceproject.si)

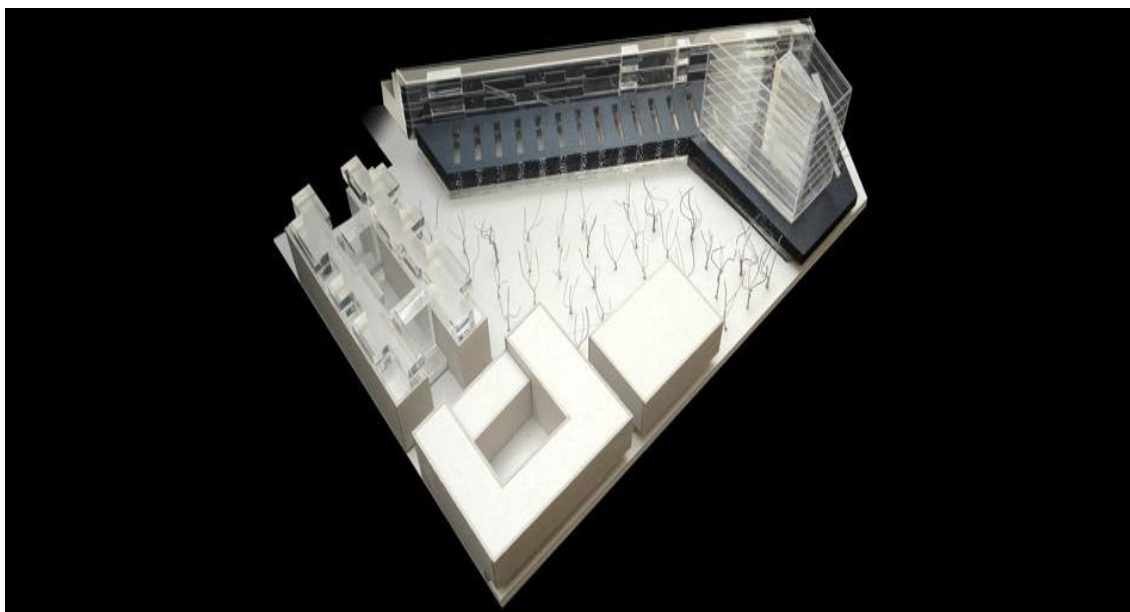
Prilog 22. Unutrašnji prostor bivše tvornice Rog danas (izvor: culturenet.hr)

Prilog 22. Pogled na bivšu tvornicu Rog (izvor: culture.si)

Prilog 23. Dvorište bivše tvornice Rog (izvor: eurotribe.com)

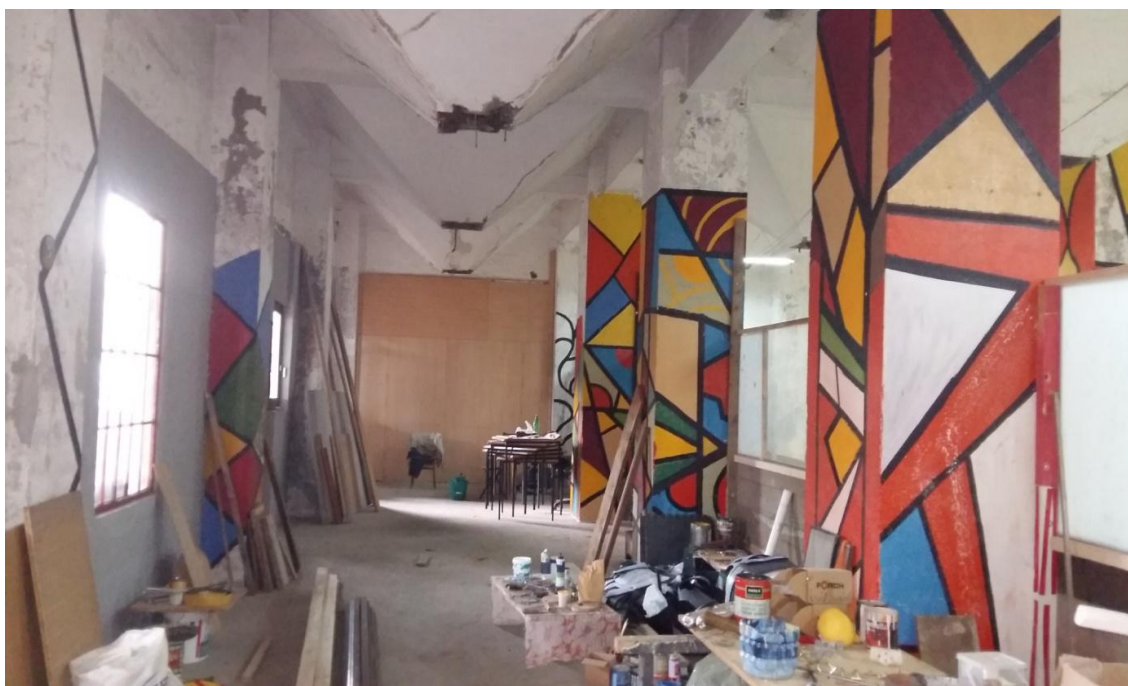
Prilog 24. Mogući izgled bivše tvornice Rog u budućnosti (izvor: secondchanceproject.si)

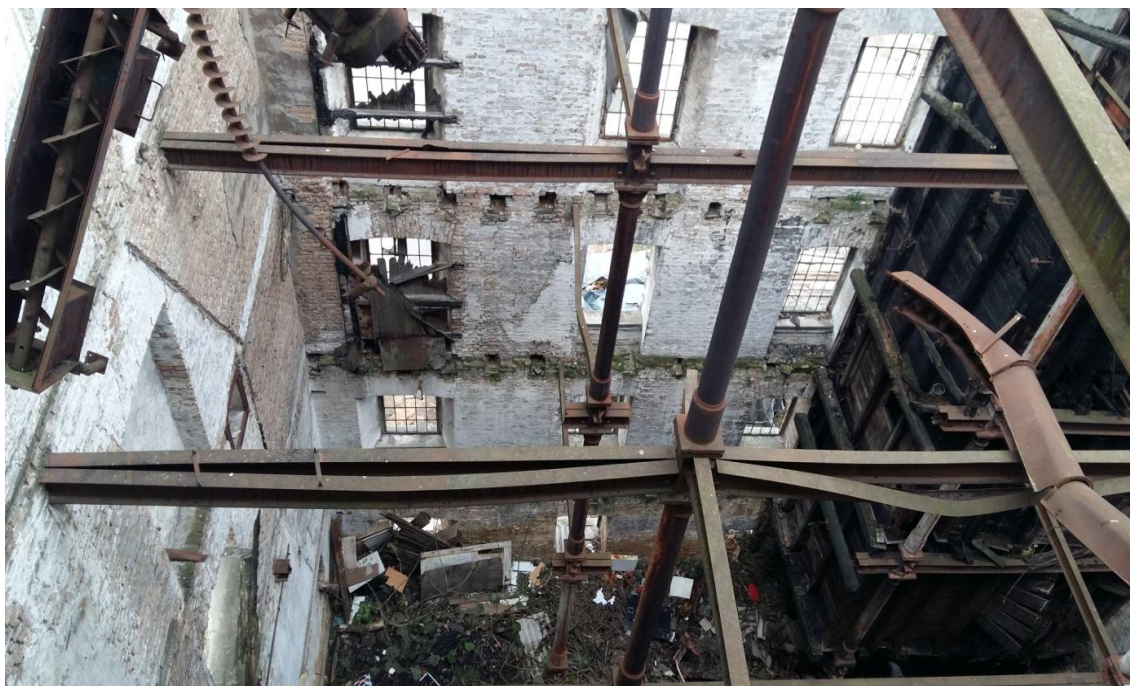
Prilog 25. Parking ispred Paromlina (izvor: privatna kolekcija)

Prilog 26. Pogled na Paromlin (izvor: privatna kolekcija)

Prilog 27. Prostor udruge „Krivi Prut“ u Paromlinu (izvor: privatna kolekcija)

Prilog 28. Ostaci nekadašnje peterokatne zgrade iznutra (izvor: privatna kolekcija)

Prilog 29. Silos Paromlina iznutra (izvor: privatna kolekcija)